

„SZOKTATTAM MAGAM A SZABADSÁGHOZ”

– Korpa Tamás beszélgetése Dávid Gyula

irodalomtörténész-szerkesztővel, erdélyi '56-ossal –

– *Édesapja – a Karl Barth-tanítvány – fiatalemberként a Magyar utcai református templomban volt segédlelkész, később püspök-helyettes is lett; egyik dédapja a magyar irodalom professzoraként működött a kolozsvári egyetemen. Megidézné, kérem, az ő alakjaikat?*

– Dédapámról, Imre Sándorról, aki az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem magyar nyelv- és irodalomtörténet professzora volt – szégyen és gyalázat – nem sokat tudtam. Személyes, kisgyermekkorai élményként mindössze annyit, hogy Hódmezővásárhelyen, Imre nagymamánknál, a folyosó végében volt egy nagy szoba, padlótól a plafonig érő könyvespolcokkal és könyvekkel, ahová nekünk, gyermekeknek még bepillantani is csak szülői felügyelet mellett volt szabad. Ez volt dédapám könyvtára, amely nyugdíjba menetele után került Hódmezővásárhelyre. A könyvtárat nagyapám is gyarapította, ő a Hódmezővásárhelyi Református Kollégium tanára, majd igazgatója volt, de én őt sem ismertem – születésem előtt öt évvel halt meg. Dédapámról gyermekként annyit azért tudtam, hogy debreceni diákként Arany Jánosnak volt osztálytársa, és bizonyára ezzel is magyarázható, hogy Arany Jánost nagy tisztelet övezte az Imre családban. Most, a kérdés nyomán kezdtem el gondolkozni: hogy is van az, hogy irodalomtörténészként ennyire nem játszott szerepet az életemben egy ilyen neves irodalomtörténész elődöm.

– *Mi lehetett ennek az oka?*

– Ennek az is lehet a magyarázata, hogy az én 19. századra irányuló érdeklődésemtől igencsak messze volt mindaz, amit ő a magyar irodalomtudománynak adott. Édesapámtól későbbi pályámhoz már

többféle indíttatást is kaptam. Még alsó gimnazista kisdíák voltam, amikor ő Udvarhelyre kerülve belevágott Kálvin János Újszövetség-magyarázatainak, a Kálvin-kommentároknak a magyar kiadásába. Ő ellenőrizte a latinból fordított szövegeket, s amikor a kézirat a nyomdában az első korrektúráig eljutott, velem olvasta össze azt a nyomdai szöveggel. A korrektúrajeleket akkor tanultam meg, akkor szívódhatott belém az az aprólékos gond is, amivel ő a szöveget kezelte. Különben szintén azokban az években volt alkalmam elmélyíteni olvasási szenvedélyemet: édesapám teológus éveire visszanyúló könyvszeretete, és a „négy magyar év” alatt kínálkozó sokféle könyvkiadói ajánlat legiavával élve, szép könyvtárat gyűjtött össze magának.

- *Milyen karakterű könyveket tartalmazott a gyűjtemény?*

- Már menet közben megszerezte az Erdélyi Szépmíves Céh könyveit, jó néhány fontos kézikönyvet, mint amilyen a Hóman-Szekfű ötkötetes *Magyar története*, a *Magyar művelődéstörténet*, az *Uj idők lexikona*; megvoltak neki Püski Sándor kiadójának, a népi írókat forgalmazó Magyar Életnek a könyvei. Különösen ez utóbbiak járultak hozzá később világnézetem alakításához is. Végigolvastam persze Tamási Áron minden elérhető könyvét, és nyolcadikos koromban egy házi dolgozatot is írtam belőlük, amelyet egy, a kollégium által rendezett „népi magyar est”-en fel is olvastam. Családom felmenőinek nagyobb része - bár édesanyám Hódmezővásárhelyről került Erdélybe - azért erdélyi származású: édesapám családjának, a Dávid ágának a szálai Maros-Torda megyébe vezetnek vissza. Dédapám, Dávid Mihály, Marosjárán született, Nagyernyén volt „kisbirtokos”, később benősült Iklandra. Ott született nagyapám, Dávid József, aki a Marosvásárhelyi Református Kollégium elvégzése után teológiára ment - tehát családknak ezen az ágán ő volt az első értelmiségi. Nagydiákként szobafőnöke volt a kollégiumi bentlakásban Kelemen Lajosnak is, aki visszaemlékezéseiben nagy szeretettel idézi fel vele kapcsolatos emlékeit. Amikor én az egyetemre kerültem, egy alkalommal az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában megfordulva, nekem is említette ezt, aztán amikor később erre visszaemlékezett, azt írta: nem érti, miért szégyelltem, hogy nagyapám pap volt. Teljesen félreértette a helyzetet, ilyesmi soha eszembe nem jutott volna, csak épp az történt, hogy nem tudtam mit csinálni ezzel az információval. Nagyapám a teológia elvégzése után Sepsiszentgyörgyön volt segédlelkész, majd megválasz-

tották Komollóra. Ekkor meg is nősült, feleséget a kovásznai Csutak ágból választott magának. A gyermekeik mind Komollón születtek, édesapám volt a legkisebb közülük. Nagyapámat aztán 1904-ben megválasztották Zalánba, onnan ment nyugdíjba 1939-ben. Így édesapám számára – hiszen kétéves is alig volt – Zalán lett az a falu, amelyet igazából otthonának érzett. Érettségi után ő is a lelkeszi pályát választotta.

A teológia elvégzése után Vásárhelyi János mellett segédlelkész volt a kolozsvári Magyar utcai gyülekezetben, majd egy ösztöndíjjal elnyert svájci tanulmányi év után 1927-ben a szintén Háromszék megyei Árapatakra választották meg. Ide hozta feleségül édesanyámat Hódmezővásárhelyről. Svájcban aztán később, 1930-ban is töltött még egy szemesztert, ekkor került közelebbi kapcsolatba professzoraival, Karl Barth-tal, Emil Brunnerrel és Edward Thurneysennel. Egy prédikációs kötetet is fordított tőlük. 1936–37-ben az erdélyi református teológia Nagyenyedre kihelyezett ötödik évfolyamán tanított gyakorlati teológiát, utána visszatért Árapatakra. Az ott eltöltött tizenegy év alatt iskolát épített, ottléte idején eleven ifjúsági gyülekezeti élet volt, külföldi kapcsolatait hasznosítva részt vett a híres árapataki varrottas ismertté tételében is. 1938-ban meghívták Székelyudvarhelyre, ahol 1958-ig szolgált. 1953-ban egyházkerületi főjegyzővé választották (ezt a tisztséget nevezték át később, az egyház statútumának román állami jóváhagyásakor „püspök-helyettes”-nek), s ebben a tisztségében 1958-ban el kellett foglalnia a Kolozsvár-Belvárosi lelkeszi állást, hogy az akkor már beteg Vásárhelyi János püspököt helyettesíthesse. Vásárhelyi János halála után azonban nem léphetett a püspöki székbe, mert politikailag megbízhatatlannak minősült (én ugyanis akkor már második éve börtönben voltam). Néhány évig még a kolozsvári protestáns teológia megbízott rektori tisztét is betöltötte, tanítani azonban nem tanított a teológián. 1972-ben, korára hivatkozva, nyugdíjazták. Kolozsvárt élt szellemi frissességben, de minden egyházi tevékenységtől távol tartva, 1987-ben bekövetkezett haláláig. Édesanyám óvónőképzőt végzett, és férjhez menetele előtt egy gyermekgondozó nővérképzőt is. Mintha készült volna arra, hogy hat gyermek megszülése és felnevelése van számára a nagykönyvben előírányozva.

– Ennyi lelkész össel a háta mögött szülei nem szerették volna, ha Ön is az ő nyomdokaikba lép?

- Engem gyermekkoromtól megfogott az irodalom. Édesanyám, mivel a falunkban a református magyar elemi iskolát épp első osztályba menetelem előtt zárták be, maga tanított magyarul írni-olvasni; Petőfi Sándor, Arany János verseit és persze Benedek Elek meséit használva tananyagnak. Ez a vonzalom aztán még inkább elmélyült Udvarhelyen, a középiskolában, ahol kiváló irodalomtanárom a Debrecenből hozzánk került dr. Tóth Béla, majd a felső osztályokban, a háború után, László Béla volt. A család aztán belenyugodott abba, hogy nagyobbik (majd kisebbik) öcsém is a lelkészi pályát választotta – mire ők az érettségiig jutottak, a papgyerekek számára már egész sor pálya be volt zárva, pedig nagyobbik öcsém, aki nagyon jó rajzos volt, kacérkodott a képzőművészeti főiskola gondolatával, kisebbik öcsém pedig meg is próbált felvételizni az orvosira. Két húgom lelkészfeleség lett. Csak legkisebbik – nálam 21 évvel fiatalabb – öcsém jutott be a zeneakadémiára, igaz, amikor őreá 1968-ban sor került, már elmúlt az „osztályharc” korszaka. Ő ma a Károli Gáspár Református Egyetem Kántorképző Intézetének tanára és a Nagykőrösi Református Egyházközség orgonistája is. Csak én lógok ki a sorból. Én 1947-ben kerültem fel Kolozsvárra, a Bolyai Egyetemre, s bár középiskolában csak I. és VII–VIII. osztályban tanultunk franciát, nagy merészen a magyar–francia szakot választottam. Egy év múlva azonban a Bolyai Egyetemtől elvették a francia szakot, így végül maradtam a tiszta magyarral. Akkor még kötetlen volt az óralátogatás, szorgalmasan jártam az Egyetemi Könyvtárat, s professzoraimtól, Jancsó Elemértől és a Kolozsvárra akkor felkerült Szabédi Lászlótól az irodalom szeretete mellé a szakmai eligazítást is megkaptam. Harmadéves voltam, amikor aztán Gaál Gábor is „felfedezett”. Egy szemináriumi dolgozatom jutott el hozzá a kuruc költészetéről, s ő, az *Utunk* főszerkesztőjeként – különben engem nem tanított – üzent utánam, és cikket kért. Én aztán írogattam is kisebb könyvismertetések az *Utunktól*, az *Igazságtól* kapott könyvekről. Ezeknek a próbálkozásoknak lett a folytatása, hogy amikor 1951-ben (a különben Bukarestben székelő) irodalmi könyvkiadó elkezdte kiépíteni a kolozsvári magyar szerkesztőségét, engem is alkalmaztak szerkesztőnek. Persze ez azzal járt, hogy ki kellett költöznöm a bentlakásból. S mit tesz ilyenkor egy fiatalember...? Rögtön megnősültem.

A feleségem kolléganőm is volt, de ő francia–román szakkal indult, amiből – akárcsak az én esetemben – a magyar egyetemen a francia

szak megszűnte után egy szakkal maradt, a románnal. Akkoriban az irodalomban, és a könyvkiadásban is, a zsdanovi elvek uralkodtak. Földes László volt a kiadói részleg vezetője, a Bukarestben székelő magyar osztály főszerkesztője pedig Szemlér Ferenc. A szerkesztőségi csapat is kiváló volt: Fodor Sándor, Bajor Andor és a felesége, Sztripszky Judit, Székely János, Keresztesi Éva. Később oda került hozzánk a Magyar Népi Szövetség éléről eltávolított Kacsó Sándor, és nálunk kötött ki a kolozsvári magyar színház volt igazgatója, Marosi Péter. A szerzők osztályharcossá nevelésével a főnökök foglalkoztak, mi két kézirat között nagy gombfoci-csatákat vívtunk. Egymás nyomában léptünk elő család-apákká, s nyugtatgattuk egymást, amikor – mint okos emberekhez illett is – sorban lányaink születtek. Változás ebben az életformában 1953 őszén következett be: elnyertem egy három évre szóló doktoranduszi ösztöndíjat (akkor aspirantúrának hívták), s átigazoltam a Bolyai Egyetem kötelékébe. Szabédi László lett az irányítótanárunk, dolgozatom témájaként Tolnai Lajos marosvásárhelyi éveinek (1868–1884) feldolgozását választottam. Tolnai akkor, mint az „irodalmi ellenzék” fő képviselője, Ady és Móríc Zsigmond „zászlóhajtásainak” köszönhetően, igen előkelő helyen állott az irodalomtörténet-írás ranglistáján, de a vásárhelyi 16 évéből, későbbi regényei forrásául is szolgáló konfliktusaiból a köztudatban csak annyi élt, amennyit ő maga *A sötét világban* megírt. Én rávettem magamat az egyházi levéltárakra, amelyekben pereinek iratanyaga rejtőzött, azon túl nem volt más gondom, mint napközibe járó kislányunkat vinni-hozni, és élni egy ifjú házaspár (azokban az időkben természetes nélkülözéseket és az időnként beköszöntő betegségeket leszámítva) boldog életét. Így ért minket Sztálin halála, és az utána bekövetkezett „olvadás”, amely aztán az ’56-os forradalomba torkolt. Utána pedig jött „az én egyetemem” hét esztendeje.

– Mielőtt rizstelepek és kukoricaültetvények gondozásáról, vízvezeték-szelelői praxisáról, összességében az 1956 utáni éveiről kérdezném, megkérém, hogy elevenítse fel a magyarországi forradalom kitörése előtti élményeit, a kolozsvári irodalmárok és egyetemisták hangulatát. Írótanácskozás, Tamási Áron látogatása a bölcsészkaron, az Ön magyarországi tanulmányi útja, tanársegédkinevezése – olyan események, amelyeknek következményei a későbbiekben számos ember életét befolyásolták.

– A lengyel és a magyar 1956-nak Sztálin halála, illetve a kommunista pártirányításban a személycserékkel összefüggő „olvadás” volt a nyitá-

nya. Nem akarom felmondani a történelmet, csak azt, ami belőle az én életemet befolyásolta. De egy kicsit messzebről kell kezdenem. Amikor 1947-ben feljöttem az egyetemre, igazgatónk, Lévy Lajos a Móricz Zsigmond Kollégiumba irányított. A kollégium híret már hallottam: 1946-ban ott voltam az Ifjúsági Keresztyén Egyesület szucsági főiskolás konferenciáján, ahol olyan előadókat hallgathattunk, mint Búza László, a nemzetközi jog professzora, Szász Pál közgazdász, az EMGE elnöke, Tavasz Sándor teológiai professzor, Benedek Marcell, Szabédi László, László Gyula, s ahol kemény világnézeti viták zajlottak az IKÉ-s fiatalok és a „kommunista”-nak tartott Móricz-kollégisták között. Az ott elhangzott előadások és viták során érintett meg először az a légkör, amely, miután felvételim sikerült, a Móricz Kollégiumban fogadott. Én is szomjasan szívtam magamba a kollégium szellemét, amely nem volt éppen kommunista. A nemsokára bekövetkező párttisztogatások során a köztünk lévő párttagok sorából is sokat kidobtak. Különösen a második világháború után újra reánk szakadt kisebbségi sorsban meghatározó volt az a remény, hogy a bécsi döntés után meglehetősen elmérgesedett román–magyar viszonyt ezeknek az elveknek a mentén valamiképp rendezni lehet. Adyt és József Attilát idéztük: a „magyar, oláh, szláv bánat” közösségében, s a „rendezni végre közös dolgainkat” lehetőségében hittünk. Ennek különben volt némi személyes élményalapja is. Szülőfalum lakosságának a fele román, fele magyar volt, és a bécsi döntésig (amikor Árapatak Dél-Erdélyben maradt), semmiféle nemzetiségi viszály nem volt a falubeliek között. Aztán az én diákéveim idején a Bolyai és a Babeş Egyetemek diáksága között is – azt mondhatnám – békés viszony uralkodott. Az első tanév utáni nyáron az egyetemisták számára szervezett munkabrigádokban, a Bumbeşti-Livăzeni között a Zsil völgyében épülő vasútvonalnál dolgozó Bolyai-brigádban két önként jelentkezett román diák is volt, amikor pedig harmadéves koromban fakultásonként újraosztották a két egyetem bentlakásait, két éven át egy szobában laktam román diákokkal, soha semmi nézeteltérésünk nem volt. Igaz, nem is provokáltuk a vitát.

– *A romániai kommunista hatalomátvétel után persze sok intő jele következett annak, hogy a néptestvériségről hirdetett eszmék és a tényleges tettek között valami azért nincs rendben...*

- A Sztálin halálát követő időszakban megint bátoríthattuk magunkat azzal, hogy csak „hiányosságok”-ról van szó, amelyeket Sztálin halála után a román kommunista párt által is meghirdetett új irányvonal mentén „ki lehet küszöbölni”. Számomra pedig, aki azokban az években mélyebben beleástam magamat a 19. század második felének magyar irodalmába, ott volt történelmi párhuzamként az 1848-as szabadságharc leverését követő időszak, amikor a különböző zászlók alatt elbukott forradalmak hívei megannyi gesztusértékű tetteiben fejezték ki egy ilyen megegyezés esélyét. Ady és József Attila mellé idéztem Jókait: „Ismerjük meg, hogy tisztelhecssük és szerethessük egymást!” Azokat a vitákat tehát, amelyek a magyarországi szellemi és közéletben a forradalom előtti időkben folytak (sőt, ha jóval tompítottabban, de nálunk is felbukkantak), közös dolgaink újfajta rendezésének lehetősége felé mutató történéseként értékeltük. Én ’56 nyarán egy antológiát is összeállítottam magyar és román irodalmi alkotásokból, amely ezt tanúsító, emellett hitet tevő versekből, elbeszélésekből, cikkekből állt össze. *„Dunának, Oltnak egy a hangja”* volt a kötet címe. És 1957-ben, amikor már a börtönben ültem, Kacsó Sándor bácsi bátorságának köszönhetően a feleségem neve alatt meg is jelent. Hogy a neki kifizetett honoráriumot Kacsó bácsival később visszafizették, azt már szabadulásom után tudtam meg – másoktól. Mindezt el kellett mondanom, mert hozzátartozik az én (és nem csak az én) ’56-os történetemhez.

- *Igen, ezek releváns eligazító kontextusok, és el is érkeztünk 1956 nyarához.*

- 1956 nyarán disszertációmhoz anyagot gyűjtendő – bár még mindig turistaútlevelemmel – egy hónapot töltöttem Magyarországon. Aspiráns-kollégáimmal, Varró Jánossal és Lakó Elemérrel együtt utazatunk, s Varróval többnyire együtt is voltunk ez alatt a hónap alatt. Én főképp Budapesten tartózkodtam, mert a témám és annak kapcsán időközben kialakult baráti kapcsolataim köre oda kötött. Alkalmam volt jó néhány olyan helyen megfordulni, ahol a levegő már forrósodott: a Magyar Írószövetség tisztújító kongresszusán, egy marxista doktorjelölt Karácsony Sándorról írott disszertációjának viharos vitáján, nem beszélve az éjfélbe nyúló baráti beszélgetésekről, amelyek során sok háttér-információt is sikerült begyűjtenem Magyarországnak a Szovjetunióval való, nem éppen felhőtlen viszonyáról, nemcsak politikai és katonai, de gazdasági kiszolgáltatottságáról. Hazatérve, ha nem is

olyan élénk, de jelzésértékű vitákról számoltak be barátaink. 1956 nyarán itthoni írói körökben és az irodalmi sajtóban is heves viták zajlottak a párt irányította dogmatikus irodalompolitika témáiról. A kommunista párt központi bizottságának titkárait pedig kiküldték vidékre, s ott „párbeszédet” kezdeményeztek az értelmiségiekkel. A Miron Constantinescu által Kolozsvárt magyar értelmiségiekkel szervezett találkozón pedig a kisebbségi magyarság irányában – főképp az oktatásban – gyakori hátrányos megkülönböztetés eseteit a hozzászólók olykor meglehetősen élesen vetették fel. Ennek a találkozónak a teljes anyagát Benkő Levente rendezte sajtó alá (*Az őszinteség két napja. 1956. szeptember 29–30. Kolozsvár, 2007, Polis*). Az egyetemi ifjúságot ebben az időben teljesen felbolygatta az a – különben felülről jött – utasítás, hogy a kommunista ifjúsági szövetség mellett létre kell hozni egy egyetemi diákszövetséget, amelynek megszervezése – az „olvasás” éveinek inkább demokráciát játszó, mint valóban demokratikus szellemében – alulról felfelé fog történni. Vagyis minden fakultás keretében a diákság fogalmazza meg, hogy milyen legyen ez a szövetség, s az elgondolásokat összerakva alakítsa majd ki annak végső formáját. A diákság ennek során alkalmat talált arra, hogy gyűléseken elmondja, tervezetekben megfogalmazza sérelmeit az akkori egyetemi rendszer megannyi problémájával kapcsolatban. Nem hiszem, hogy részleteznem kellene, mi lett ebből. Elég, ha tudjuk azt, hogy a forradalom leverését követő években Iași-tól Temesvárig és Bukaresttől Kolozsvárig egymást érték a diákperek, amelyekben épp e tervezetek kidolgozóit és a gyűlések vehemensebb hozzászólóit ültették a vádlottak padjaira. Ebben a légkörben, még az október 23-át megelőző napokban került sor Tamási Áron találkozására a Bolyai Egyetem ifjúságával. Ő a Rákosi-korszak éveiben, 1945 utáni politikai szereplése miatt, teljesen ki volt szorítva az irodalmi életből. Csak Nagy Imre kormányra kerülése után engedték közölni. Ekkor kapta meg a Kossuth-díjat is. 1955-ben, 11 év után látogathatott haza újra Farkaslakára. A második, 1956-os látogatása során nyílt alkalma arra, hogy itthon íróként a közönség elé lépjen. Az *Utunk* és az *Igaz Szó* ekkoriban közölte egy-egy írását, Marosvásárhelyen megállapodás történt egyik színdarabjának a bemutatásáról. Kolozsváron az irodalmi kiadóban (a kolozsvári szerkesztőség vezetője akkor Kacsó Sándor volt) szerződést készítettek elő két kötetének a romániai kiadására. Október 11-én Marosvásárhe-

lyen az *Igaz Szó* szervezett számára irodalmi estet. Kolozsvárt, október 17-én a Bolyai Egyetem Történelem-Filológiai Karának Horea úti épületében, az egykori Marianum dísztermében került sor az egyetem diákságával arra a bizonyos forró hangulatú találkozóra, amelyiknek eseményei a soron következő 1957-es Bolyai-perek tanúsága szerint a Securitate érdeklődésének is a középpontjában állt. Tamási tehát nem véletlenül volt olyan visszafogott ezen a találkozón. Ennek a látogatásnak a történetét részletesen megírtam – megjelent az *1956 Erdélyben, és ami utána következett* című kötetemben (Budapest, 2016, Nap Kiadó). Tamási és felesége 1956. október 18-án utazott vissza Budapestre. Öt nap múlva beköszöntött a forradalom.

– *Tanárszegédként mindjárt mélyvízbe dobták, hiszen a saját kutatási területéhez köthető tantárgyak mellett helyettesítőként Jancsó Elemér professzor stúdióit is oktatnia kellett, ráadásul a második évfolyamos magyar szakos hallgatók tanárfelelőseként is számítottak a munkájára. A korabeli irodalomelméleti kurzust kikre, kiknek a műveire támaszkodva állította össze, mi volt a meghatározó elméleti, gondolati háttér?*

– Vízumom idejének lejártával arra érkeztem haza, hogy bár az aspiránsi ösztöndíj-időm november 1-ig tartott volna, szeptember 1-jétől kineveztek tanárszegédnek. Beosztásom szerint az I. éven az irodalomelmélet, II. éven a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalma szemináriumainak vezetése lett volna a feladatom, és volt néhány szemináriumom a magyar mellékszakos csoportokban is, ráadásként tanárfelelősként kaptam egy II. éves magyar szakos diákcsoportot. A gond csak az volt, hogy az irodalomelméletet előadó Csehi Gyulának – egyébként a kor hivatalos marxista irodalomelméletére építő – kurzusával akkor találkoztam először. Végezetül a II. éven pedig elő is kellett adnom a felvilágosodás korának magyar irodalmát, mert professzorom, Jancsó Elemér szintén kint volt Magyarországon, s a forradalom eseményei miatt egyelőre nem is jöhetett haza. Amikor pedig hazakerült, azt mondta, hogy ha már elkezdtem, fejezzem is be ezt a félévet, sőt még a félévi vizsgáztatást is reám testálta. Nekem tehát a forrongó események kellős közepén készülnöm kellett óráról órára. Irodalomelméletből az volt a feladatom, hogy Csehi Gyulának az I. évesek számára tartott előadásait a szemináriumi órákon tovább mélyítsem. Az alapot Csehi sokszorosított kurzusa jelentette. A marxista irodalomszemlélettel már egyetemista éveimben találkoztam:

Lukács György, Révai József köteteit alaposan végigböngésztem. Utána pedig a zsdanovi kultúrpolitika volt a kiadói munkánk mércéje. A Sztálin halálát követő „olvadás” időszakában a merev, az irodalmat is az „új ember” nevelése eszközének tekintő szemlélet körül is egy óvatos revízió jelei kezdtek mutatkozni. Málenkov, aki a hatalmat átvevő trojka egyik szószólója volt, egy alkalommal azt sürgette, hogy az írók „a szatíra fegyverével harcoljanak a szocializmus építésének torzulásai ellen”. Az efféle megnyilatkozások egy szabadabb vita légkörét hozták a hazai irodalmi sajtóban is. Szerencsém volt azzal is, hogy Pestről magammal hoztam Szauder Józsefnek épp e korszakot tárgyaló sokszorosított egyetemi kurzusát, de azt szabadon előadni bizony nem volt semmiség. Ebben a helyzetben találtam ki – időnyeres céljából is –, hogy egyik délelőtt elvittem diákjaimat az egyetemi könyvtárba, egy másik délelőtt pedig kísértáltunk a Házsongárdi temetőbe, és végigvezettem az évfolyamomat azokon a sírokon, amelyeket én is ismertem, persze nem tartva magamat kimondottan a 18–19. századhoz. Ezen a temetőjáráson – ez még a forradalom előtti hetekben történt – vetődött fel, hogy az elhanyagoltnak tűnő író-sírokat nekünk, magyar szakosoknak kellene gondozásunkba vennünk. Halottak napján délután pedig diákjaimmal természetesen kimentünk a Házsongárdi temetőbe, a már korábban felkeresett síroknál gyertyát gyújtottunk, s egy-két szál virágot helyeztünk el. A halottak napi Házsongárd-járás Kolozsvár magyar életének régi és szép hagyománya. Szerettem volna ezzel is megismertetni diákjaimat.

– Az évfolyamába olyan diákok is jártak, akikből később meghatározó szépíró vagy tudós lett. Megemlítené néhány személyt közülük, és jellemezné is akkori énjüket egy-két jellegzetes tulajdonságuk, karakterjegyük alapján? Voltak olyan hallgatói, akiknek kivételes tehetségére egyből felfigyelt?

– Így visszagondolva, a névsor összerakásával próbálkozva, inkább a későbbi időkből visszatekintőleg tudom rekonstruálni ezt az évfolyamot. Akkor, 1956 őszen számomra mind ismeretlenek voltak, én ugyanis aspiránsként addig semmiféle kapcsolatban nem voltam az ifjúsággal. Mindössze azt várták el tőlem, hogy a tanszékülésekre eljárjak, és az aspiránsi programban benne volt néhány „nyílt lecke” is, amelyeknek keretében azonban alig volt alkalom személyes kapcsolatteremtésre. Annak a rövid fél esztendőnek a viharos eseményei pedig ismét csak nem nyújtottak lehetőséget arra, hogy akkor közvet-

lenebb kapcsolatunk alakuljon ki. A Varróék tárgyalásán, amelyre engem tanúnak megidéztek, láttam viszont a vádlottak padján Péterfy Irénkét, aki azért kapott 10 évet, mert egy, az „ellenforradalmat” feldolgozó későbbi diákgyűlésen nyíltan megvallotta, hogy ő '56-ot most is jogos forradalomnak tartja. A börtönben kerültem közelebbi, baráti kapcsolatba egykori II. éveseim közül Kelemen Kálmánnal és Koczka Györggyel, aki jóval később a bukaresti tv magyar adásának temesvári tudósítója lett, kiszabadulásom után a költőként akkor már ismert Szilágyi Domokossal, Lászlóffy Csabával, a Kalevala-fordító, tragikus végű Nagy Kálmánnal, a Korunk-szerkesztő Szilágyi Júliával, a bukaresti tv magyar műsorainak szerkesztőjével, Boros Zoltánnal, a marosvásárhelyi rádiónál szerkesztőként dolgozó Jászberényi Emesével. Bocsánatot kérek azoktól, akiket kifelejtettem. Egy pedagógus büszkén szokta számontartani egykori tanítványait. Az én számomra ez a fél egyetemi év adatott. S nem mondhatom, hogy ha valamelyikükből lett valami, ahhoz én is hozzájárultam.

- *Az 1848. március 15-ei pesti forradalom híre néhány napos késéssel érkezett meg Kolozsvárra. De hogyan történt ez bő száz évvel később, 1956-ban? Ön mikor és milyen körülmények között értesült a forradalom kirobbanásáról? Hogyan követték nyomon az eseményeket? A Budapesten történetekre egy szűk kolozsvári értelmiségi réteg rezonált elsősorban, vagy a város egészén átsöpört a változás szele?*

- Mint szorgalmas rádióhallgatók, még október 23-án este értesültünk az eseményekről, a Petőfi-szobornál lezajlott tüntetésről, Gerő Ernőnek az ifjúságot lehuligánózó beszédéről, a Baross utcai rádióstúdiónál történt incidensről. Másnap reggel aztán az egyetemen azon vettük észre magunkat, hogy az egyik gyakornok kollégánónk (aki addig a leánykollégiumban lakott, s onnan állítólag kitétek), beköltözött a tanársegédi szobánkba, és magával hozta a rádióját is. Az aztán szólt reggeltől estig, és aki ott megfordult, rögtön megkereste azt a magyarul beszélő adót, amelyik a magyarországi újabb eseményekről valami érdemlegeset mondott. A szobánk állandóan zsúfolt volt, osztottuk-vitattuk a híreket. Később járta meg csak az eszünket, hogy az a rádiókészülék provokatív céllal kerülhetett be a szobánkba. A diákságnak is megvoltak a maga hírforrásai. A román hivatalos adók az első napi teljes hírzárlat után csak a moszkvai propagandaműsort továbbbítták, vérengző, fosztogató ellenforradalmárokkal, nyugatról bekül-

dött volt nyilasokkal és horthysta tisztekkel traktálták azokat, akik hitelt adtak nekik. De alig hiszem, hogy voltak ilyenek. Annyi sokan szenvedték meg a kommunista hatalomátvétel utáni éveket, s azok annyi sok szenvedést okoztak – azoknak az időknek a kedvenc szövegfordulatát idézve – „nemzetiségi megkülönböztetés nélkül”, hogy a magyar forradalom iránti rokonszenv úgyszólván általános volt. A diákság különben nem türtöztette magát a nyílt állásfoglalástól: sokuknak a kabáthajtókája alatt ott volt a piros-fehér-zöld szalag, halottak napja közeledtével, különösen miután az egyik híradásból megtudódott, hogy a forradalom hősi halottai között egyetemisták is vannak, kívülre felkerült a fekete is. Egy-egy marxista szemináriumról – a diákok által felvetett kérdések nyomán – sírva jött ki egyik-másik előadó.

- A helyi románságból milyen reakciókat váltottak ki a magyarországi fejlemények? Működött a fake news, az álhírgyártás, a félretájékoztatás, a kommunikációs hadviselés? Mi volt a hivatalos álláspont? Egy hivatalos álláspont volt mindvégig?

- A román kommunista pártvezetés első lépése a hírzárlat, a gyülekezési tilalom és a levélcenzúra bevezetése volt. A forradalom kitörése napján Gheorghiu-Dej pártfőtitkár épp Jugoszláviában tartózkodott bocsánatot kérni a szovjet utasításra éveken át folytatott Tito-ellenes kampány miatt, így a félretájékoztatás csak másnap indult meg; természetesen a szovjet hírszolgálat anyagát szajkózva. A Gheorghiu-Dej vezette párt igyekezett „tántoríthatatlan hűségéről” bizonyosságot tenni. Köztudomású, hogy fegyveres segítséget is felajánlottak a szovjeteknek, és hogy a forradalom leverése után aktív segítséget nyújtottak az ÁVH újraszervezéséhez. A Moszkvából készen kapott híryanaghoz önállóan csak az „Erdély-diverziót” tették hozzá, amely szerint a magyar forradalom egyik célkitűzése Erdély visszaszerzése lett volna. Ezt a forradalom napjaiban a tartományokba kiküldött párt-fejesek is terjesztették. Kolozsvárt a Babeş Egyetem akkori rektora, Raluca Ripan dolgozta fel egy tanszemélyzeti gyűlés keretében. Amikor ennek hírét vettük, a céltudatos félretájékoztatást ellensúlyozandó leírtuk a forradalom 16 pontos követelését, és lefordítottuk románra, hogy a román diákság között terjeszthető legyen. Ezután, hogy támadhatatlan legyen az akció, elvittük az egyetem párttitkárhoz abból a célból, hogy járjon ő el a tartománynál, és – e dokumentum alapján – hivatalosan cáfolják meg a híresztelést. Ebből persze semmi

nem lett. A szöveg ellenben az egyetemegyesítés küszöbén, 1959 februárjában 6 évre ítélt tanársegéd-kollégám, Varró János vádiratához csatolva lett az ő számra súlyosbító körülménnyé. A románság ugyanazt a kommunista rendszert szenvedte végig (a kollektivizálást, az államosítást, a kényszer-kitelepítéseket, az ítélet nélküli kényszermunkát a Duna-csatornánál), s ennek megfelelően elsősorban a rokonszenv, az együttérzés volt az, ami náluk is kifejezésre jutott. A tartományi pártbizottságoknak utasításuk volt arra, hogy naponta jelentsék az „ellenséges megnyilvánulások”-at. A forradalom leverését követően elszabadult romániai megtorláshullám a románokat is elérte, bár a börtönökben számarányunknál népiképp magasabban voltunk képviselve. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar forradalomhoz köthető romániai megnyilvánulások megtorlását menet közben összekapcsolták az önálló magyar iskolahálózat felszámolásának akciójával, s ehhez – megfélemlítésül – számos erdélyi magyar középiskolában kellett „leleplezni” „ellenforradalmi, nacionalista, irredenta” szervezkedéseket.

- *November elseje, Házsongárd... Milyen állapotban volt a temető az '50-es évek végén? Hiszen még jóval a műemlékvédelem előtti időszakban vagyunk.*

- A Házsongárdi temető az '50-es években úgy általában nem volt elhanyagolt állapotban. A halottak napi temetőlátogatás a város magyarsága körében régi hagyomány volt. A nevezetes sírokat, síremlékeket a 20. század fordulójától nyilvántartották, a jelesebb személyiségek közül (Apáczai Csere János, Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel, Dsida Jenő, Jósika Miklós, Kriza János, Misztótfalusi Kis Miklós, Reményik Sándor, Szenczi Molnár Albert, Szentiványi Mihály stb.) némelyeknek művészi alkotásként is releváns síremlékeik voltak. Az unitárius egyház különben már akkoriban gondját viselte a felekezeten kívüli őhozzájuk tartozó síroknak. Mi a korábbiakban meglátogatott sírokat jártuk végig. A temetőlátogatásunkkal inkább az volt a célom, hogy legalább a magyar irodalom szakosokban tudatosítsam e sírok meglétét a Házsongárdban. Halottak napján önként adódott – s adódott volna a forradalomban elesettekre való emlékezés nélkül is –, hogy újra végiglátogattuk őket. Az, hogy az akkori vizitünknek különleges jelentése lett, és hogy az egész kolozsvári diákságra kiterjedt, a forradalommal való szolidaritás egyértelmű kinyilvánítása volt. Olykor meglepett, hogy sok évvel később is találkoztam olyan, egész más

egyetemekhez, főiskolákhoz tartozó volt diákokkal, akik elmondták, hogy 1956. november 1-jén, halottak napján ők is kint jártak a Házsongárdi temetőben. A légkör azokban a napokban már annyira feszült volt, hogy a temetőbe indulás előtt a feleségem megpróbált lebeszélni. Én azonban azt mondtam: épp azért megyek ki, nehogy nélkülem valami számaráságot csináljanak. A Securitate szintén készült a halottak napjára: amint a temetőbe értünk, a mi csoportunkhoz is hozzáragadt néhány ismeretlen. Utóbb kaptam meg a bírósági dossziémban az általuk írott beszámolókat. A tartományi pártiskola diákjai voltak, akiket a párttartomány kirendelt a temetőt járó „gyanus csoportok” megfigyelésére. Két-három diákjával azon a délutánon Lakó Elemér is kint járt a temetőben, de velük sem történt semmi incidens. A mi bírósági tárgyalásunkon aztán kiderült, hogy a kezdeményezés felelősségét az egyetem vezetősége magára vállalta, sőt, a védelem irataihoz csatolt nyilatkozatukban azt is állították, hogy ők adták ki nekem feladatul a temetői sírok gondozását. Ami persze mindenképpen kopasz mentség volt, rajtunk pedig nem segített. Abban a csoportban, amelyben elítéltek, harmadrendű vádlottként ott volt egy maga-szervezte csoporttal Bartis Ferenc (akkor I. éves magyar szakos hallgató) is. Ők Reményik Sándornak az evangélikus temetőrészben lévő sírját is felkeresték, ott egy Reményik-vers után Bartis is elszavalta egyik saját versét, a csoport pedig elénekelte a Himnuszt. Erről már másnap reggel tudomást szereztem: a csoportból az egyik diáklány mesélte el lelkesen, és azt is elmondta, hogy az ő csoportjukat szekusok is követték. Egyes csoportok aztán kimentek a Házsongárdi temetőnek a Tordai úthoz közeli részében lévő hősök temetőjéhez is, ahol állítólag valaki beszélt is (a történetet évtizedek múlva felidéző szemtanú szerint én), és ahol ismét elénekeltek a Himnuszt. Az első világháborús hősök temetőjének felkeresése igaz, a Himnusz-éneklés is, én azonban aznap a hősök temetőjének még a környékén sem jártam. A visszaemlékezőt ennyiben kénytelen vagyok kiigazítani. A Házsongárdi temetőben történetekhez egyébként még hozzátartozik, hogy a Szabad Európa Rádió már másnap hírt adott róla. Én akkor azt mondtam, hogy ezt valaki a Securitatéről szivárogtatta ki, mert ők minősítették először „tüntetés”-nek azt, ami a temetőben történt. A magyarországi események kibontakozásának napjaiban még történt valami: egyszer csak egy központi utasítás jött minden nagyobb intézményhez és termelő-

egységhez, hogy gyűléseket kell tartani a dolgozókkal, az „ellenforradalom megbélyegzése” céljából. A Bolyai Egyetem vezetősége háromszor szervezte meg ezt a gyűlést, de az első két alkalommal született – igencsak visszafogott, és az előző sztálini időszak „bűneit” is emlegető – szöveget a tartományi pártbizottság visszadobta, hogy aztán november 4-én délelőtt, már a második szovjet fegyveres intervenció megindulása után sebtében összehívott harmadik gyűléssel el tudjanak fogadtatni egy, az elvárásoknak megfelelő, és a sajtóban le is közölt szöveget.

- A megfigyeltség állapota blokkolón vagy inkább felszabadítóan hatott Önökre?

- Azt hiszem, hogy a megfigyelés inkább felszabadította a diákokat. A Reményik-sírnál járt csoport egyik tagja mesélte, hogy amikor valamelyikük felhívta a figyelmüket az őket követő szekusokra, elhangzott egy ilyen beszólás is: „Mondjatok már valamit, hogy legyen, mit jelentsenek!” És a csoport nem zavartatta magát, ment tovább a Házsongárd felső részében lévő világháborús hősi temetőbe.

- Hogyan teltek a szabadságharc leverését követő napjai? Az egyetemen zavartalanul folyt az oktatás? A román állam kivárt valameddig, vagy azonnal megkezdődtek a perbe fogások, letartóztatások?

- A Bolyain a második szovjet intervenció és Kádár Jánosék hatalomba állítása után lassan lefojtódtak a kedélyek. Ennek nem csupán a reánk szakadt reménytelenség-érzés volt a magyarázata, hanem az is, hogy a Képzőművészeti Főiskolán október 24-én tartott diákszövetségi gyűlés vezetőit, Balázs Imre és Tirnován Vid VI. évfolyamos hallgatókat már másnap letartóztatták, december 13-án pedig nyílt hadbírószági tárgyaláson el is ítélték őket. November 17-én sort kerítettek a Bolyai Egyetem Történelem-Filológia Karának diákszövetségi vezetőire, Várhegyi Istvánra, Nagy Benedekre, Koczka Györgyre és Kelemen Kálmánra is. Az előadások ezalatt folytatódtak tovább, jöttek a félévi vizsgák, a kollokviumok. A hangulatot legfeljebb Várhegyiek 1957. február 27-én elkövetkezett hadbírószági tárgyalása (az első Bolyai-per), s a március 2-án hozott ítélet tette újra feszültté. Ezután következtekünk mi.

- Azt írja egy helyen 1957. március 12-ének éjszakájáról: „erélyes zörgetés költött fel első álmunkból. A Pata utcában laktunk, egy földszintes házban,

hátul, az udvarban. A kapukerítésen könnyű volt átmászni. Hatan nyomultak be a szoba-konyhából álló lakásba, civilek, egyenruhások vegyesen. Házkutatási parancsot mutattak fel, és hozzákezdtek kiforgatni a lakást.” Mít kerestek, és mit találtak Önnél? A házkutatás után egyből magukkal vitték a Securitate Árpád utcai központjába? Mi volt a vád Ön ellen?

- Feleségem és ötéves kislányom – nemkülönben a tanúnak áthívott szomszéd és felesége – riadtan figyelték, mi történik. Én kevésbé, mert tudtam, semmi államellenes dokumentum nincs a lakásunkban. Persze arról fogalmam sem volt, hogy mi mindent lehet azzá nyilvánítani egy kis fantáziával. És el kell ismernem, hogy a szervek azzal igencsak meg voltak áldva. Egy kis kajánsággal figyeltem, amint az egyik házkutató a katalóguscédulás dobozomat vette birtokába, azt lapozgatta, betűzte egyenként a Tolnai-dolgozatomhoz összeírt jegyzeteimet. Amit a végén mégis magukkal vittek, arra az első kihallgatáskor a kihallgató tisztem is értetlenül nézett: „Hát ezt meg ugyanbiza miért hozták ide?“, kérdezte. A házkutatás után vették elő a 24 órára szóló letartóztatási parancsot, és szólították fel a feleségemet, hogy csomagolja össze, amit fontosnak gondol. Azzal elindítottak gyalog a Pata utca közepéről, ahol laktunk, az Árpád útra, ahol a Securitate székel. Lefelé menet megint bujkált bennem egy kis káröröm, ugyanis kiderült, hogy a hivatali autó nem jött vissza értük, s így nekik is gyalog kellett megtenniük azt a legalább 3 kilométeres utat, addig, amíg engem átadhattak a megbízóknak. Amire beérkeztünk, a cellasoron már túl voltak az ébresztőn. Engem mindjárt betettek a 18-as szobába, ahol már ketten tartózkodtak: Rusu görögkatolikus érsek, aki aztán az 1957-ben elítélt nagy görögkatolikus csoport elsőrendű vádlottja lett, később a szamosújvári börtönben halt meg, és egy Grigoraş nevű volt szakaszvezető, aki – saját állítása szerint – kísérő-katona volt azon a halálvonaton, amelyen a moldvai zsidókat a transznisztriai haláltáborba vitték. Utóbb derült ki, hogy szorgalmasan jelentett mindent, azt is, amit odalent a kinti eseményekről meséltem, s azt is, amit a kihallgatásokról vissza-kerülve, az odafent történektekről elmondtam. Az első kihallgatásom meredeken kezdődött: a személyi adataim és a Magyarországon töltött egy hónapra vonatkozó rutinkérdések után a kihallgató tiszt nekem szegezte a kérdést: mikor és hol találkoztam Nagy Imrével, és milyen utasításokkal jöttem vissza? Én akaratlanul is elnevettem magamat: „Én és Nagy Imre?” Hát innen kezdtünk licitálni lefelé. Én nagyjából

elmondtam mindent, ami magyarországi tartózkodásom egy hónapja alatt történt, mert meg voltam győződve, hogy semmi államellenest nem követtem el, sőt a Budapesten hallottakra-látottakra hivatkozva naivan még a magyar forradalom forradalom mivoltáról is próbáltam kihallgatómat meggyőzni, ő pedig szorgalmasan fogalmazta át az általam mondottakat, beépítve mindazokat a szófordulatokat, amelyekre majd a vádat alapozni lehet. Így jutottunk el a kihallgatás végéig. Az utolsó szakaszban már egy magyar kihallgató tisztem volt, de ő is csak románul beszélt velem. A tárgyalás előtt az ügyvédem, Tunyogi Gyula (akkor még megengedték, hogy a vádlott fogadjon magának védőügyvédet) tépte is a haját a sok „magam ellen tett” nyilatkozatom miatt. Azzal próbálta kihúzni a vád alól a talajt, hogy hivatkozott egy büntetőjogi paragrafusra, amely szerint a vádlott önmaga ellen tett vallomása önmagában nem bizonyíték; és kérte, állítsák elő azokat, akik előtt én a jegyzőkönyvekben szereplő kijelentéseket tettem. Persze a bíróság ilyen apróságokkal nem fárasztotta magát, nekik elég volt a már elítélt két diákom nyilatkozata, azoké, akikkel együtt voltam a temetőben.

- *Mi történt Önnel az ítélethirdetés után? Miféle ajánlatot kapott?*

- Az ítélethirdetés után nem küldtek át a börtönbe, ahogy ilyenkor szokás volt, hanem továbbra is a Securitatén, illetve időnként a zsúfoltság miatt általuk igénybe vett törvényszéki fogházban marasztottak. Ma már tudom, azért, mert akkoriban Varró Jánosék még szabadon, megfigyelés alatt álltak. Miattuk tartottak engem vissza. Az egész második emelet a miénk volt, teljesen el voltunk különítve a közbüntényesektől, de mégis oldottabb volt a légkör. Az itt töltött hónapok történetéhez, s különösen ahhoz a bizonyos „ajánlat”-hoz, megint vissza kell lépnem az időben. Az aspirantúrára hárman jutottunk be: Varró János, Lakó Elemér és én. Ők ketten a megelőző évben végeztek. Én akkor ismertem meg őket közelebről, és az aspiráns évek alatt igen jó barátságba kerültünk. Varró Kós Károlyról írta disszertációját, Lakó nyelvjárásból, a kalotaszegi nyelvjárás hangtanáról – meg is védte azt, még letartóztatása előtt. Mindketten akkoriban nősültek. A János családjával különösen jól összejöttünk, hamarosan megszületett az első fiuk, a két fiatal anya is jól összehangolódott a gyermekgondozás és -nevelés témáiban. 1956 nyarán együtt utaztunk ki Magyarországra, és utána ők is megkapták a tanársegédi kinevezést a Bolyaira. A magyar forradalom napjait is együtt remény-

kedtük-szenvedtük végig ama bizonyos rádió mellett. Egyik este aztán, amikor már a levegőben lógott a második szovjet intervenció, és Románia részéről elhangzott a felajánkozás a szovjetek esetleges újabb fegyveres beavatkozásának támogatására, beszélgetés közben János felvetette: mi lesz, ha mint tartalékos tiszteket minket is behívnak és fegyverrel kell szembekerülnünk a forradalommal. Azt mondtuk, hogy ez képtelenség, inkább megszökünk, és valahol a hegyekben vészjeljük át a kritikus időt. Ennyi volt, és nem több.

- *A szovjetek a román hadsereg nélkül is boldogultak, Önök pedig visszatértek a mindennapokba?*

- Jött a letartóztatásom, lejártak a kihallgatásaim, és össze volt állítva a vádemelési dossziém is, amikor egy nap váratlanul megint kihallgatásra vittek. Az irodában idegen tisztek is voltak, és egyikük nekem szegezte a konkrét kérdést: mit terveztünk mi Varró Jánossal arra az esetre, ha Románia is belép a háborúba? Bennem meghűlt a vér, mert rögtön eszembe jutott az említett beszélgetés. És az is, hogy most már nem babra megy a játék. A kihallgatási időszakban a cellák tele voltak egy mócvidéki faluban meghúzódot, bujdosó politikai üldözöttek csoportjának tagjaival, akikre belügyes katonai alakulatokkal ment rá a Securitate, s azok, akik a lerohanást túléltek, és akikkel én együtt voltam, tisztában voltak azzal, hogy legalább is súlyos börtönövekre számíthatnak. A kihallgatási időszakban volt egy olyan sejtlemem, hogy Varró János, akinek vadászfegyvere is volt, persze engedéllyel, szintén le van tartóztatva. Nem ért tehát váratlanul, amikor köntörfalazásaimra az egyik kihallgató tiszt rám kiáltott: „Mit hazudozol itt összevissza, idehozom neked Varrót, hogy köpjön szembe, mert gyáva vagy és nem mered vállalni.” Ezt már nem vártam meg, megírtam a beismerő vallomásomat a beszélgetésről, és semmi többről. A tárgyalásomon aztán Varró János ott ült a hallgatóság között, s én rájöttem, milyen súlyos hibát követtem el, milyen szégyenletesen gyáva voltam. Ilyen előzmények után kísértetett fel az ítélethirdetést követő napon a Securitate kihallgatási részlegének parancsnoka, és állt elő a hízog ajánlattal: nem kell leülnöm a hét évet, sőt lehetővé teszik, hogy a börtönidőszakban is tartsam a kapcsolatot a családommal. Az ára mindennek persze az lett volna, hogy beállok cellabesúgónak. Nekem azonban abban a pillanatban a szégyen és az említett vallomásom miatti lelkiismeret-furdalás olyan erőt adott, hogy gondolkozás

nélkül utasítottam vissza az ajánlatot. Pedig családomról akkor már egy fél éve semmit nem tudtam, feleségemet pedig veszélyeztetett terhességgel hagytam otthon. „Mi az, te is várod az amerikaiakat?” – förmedt rám a visszautasításra Gruia kapitány. „Nem, én tudom, hogy maguk fognak engem kiengedni, mert – folytattam, de már csak gondolatban – nem sok idő telik bele, és megváltozik a világ.” Az utána következő börtönökben még volt részem hasonló megkeresésekben, de ez az első „nem” erőt adott a továbbiakra is.

- A hét évnyi rabság során mi tartotta Önben a lelket, mivel biztatta magát? Kifejlesztett valamilyen belső ellenállási stratégiát? Gondolom, nemcsak a fizikai, hanem a mentális, érzelmi, intellektuális és ideológiai megtörés is célja volt a hatalomnak. Miközben odakint szülők, feleség, kislány és csak hírből ismert fiúgyermek, biztató tudósi pálya várta, Ön kukoricát kapált és rizst gyomlált a pokoli hőségben. Szinte emberen túli emberszeretetre lehetett szüksége a kitartáshoz...

- Az ilyen helyzetben elsősorban az ad erőt, hogy nem vagy egyedül. Egy közösségben vagy, amelyiknek mindegyik tagja ugyanazt a börtönéletet éli, ugyanazoktól a körülményektől szenved. Az ébresztőtől a takarodóig, és éjszaka is, egymás helyzetét ugyan tudjuk súlyosbítni, s ezt is alkalmam volt megtapasztalni, ha összeférhetetlen alak került a közösségünkbe, de az ilyet a közösség általában elszigeteli. Aztán bármelyik cellában akad olyan rabtárs, akihez kötődünk, aki segít könnyebbé tenni (és mi is segítünk neki, könnyebbé tenni) a mindennapokat. Ezek közül a rabtársak közül elsősorban Dobri János teológiai professzort kell kiemelnem, aki már túl volt egy szovjet hadifogságon és hazatérése után kétszeri letartóztatáson. Bőven volt tehát hol és mikor tapasztalatot szereznie együttélésből. Én őt – Janót – még cserkészkoromból ismertem: az erdélyi cserkészkerület legelső embere, „főcserkésze” volt, többször voltunk együtt cserkész táborban, tehát amikor odabent találkoztunk, a viszonyunkat is ez határozta meg. Tőle tanultam meg például felismerni a cellabesúgót: „Figyeld meg – mondta –, hogy mindig azt követően viszik kihallgatásra, hogy te visszakerültél a cellába, és ki tudott kérdezni arról, hogy miképp folyt le az aznapi kihallgatás. És nem vetted észre, hogy amikor visszajön, hogy issza a vizet? Hát tudd meg, hogy odafent ilyenkor jutalmul jóllakatják. Erre issza a vizet.” Később a munkatelepeken is voltam együtt vele, és mindig voltak a nehéz helyzetek lelki súlyát feloldó jó

bemondásai, amelyek szájról szájra jártak közöttünk. Janó különben azzal is példaként szolgált nekem, ahogyan a családi gondokat elviselte, hiszen hat gyermeket hagyott otthon a feleségével, amikor letartóztaták. A védekezés eszközei különben sokfélék, mindig emberre szabotak. És nagyon sokat számít az, hogy az ember egyszerűen nem engedi be a tudatába a reá rótt éveket. Minden kinti politikai vagy történelmi évforduló egy alkalom az amnesztiában való reménykedésre, s egy-egy csalódás után, az elítélt mindjárt egy következő dátumhoz köti a reményt. Aztán meg a börtönben mindenki készül a jövőre, a szabadság utáni életre. Volt egy barátom – civilben ügyvéd volt Tordán –, ő napról napra szorgalmasan hallgatta egy tankos ezredes előadásait a motor szerkezetéről és működéséről, aztán amikor az előadás befejeződött, átköltözött egy másik társasághoz, ahol egy agrármérnök a juhtenyésztés titkaiba vezette be hallgatóit. Hecceltük is, hogy biztosan otthon majd motoros juhfarmot létesít. Aztán volt egy román kollégám, ő meg egy adott pillanatban előállt azzal a tervvel, hogy ha kiszabadul, toronyórajavító műhelyt létesít, és mivel nekem édesapám révén van kapcsolatam a magyar egyházakhoz, bevesz társnak. Én szerzem a klienseket, ő meg majd garantált minőségben elvégzi az órák javítását. Néhány hónap múlva egy börtön-átcsoportosítás során elszakadtunk egymástól, azóta sem tudom, mi történt vele. A toronyóraterv meg – mint annyi más terv – szertefoszlott. Persze egészen más az, amikor kikerül az ember egy munkatelepre: ott reggeltől estig eltelik a nap, amikor pedig hazaérünk a munkából, már csak a vacsora és a takarodó van hátra, és az újabb napra felkészítő alvás a másnap reggeli ébresztőig. És nagyon sokat jelent a mások embersége. Salcián, a Bráilai Nagysziget egyik munkatelepén, ahol gátépítéssel dolgoztunk, volt egy orvosunk, Romițan doktor, rab volt ő is, előzőleg Temesvárt fül-orr-gégésként praktizált, majd itt betették a kórháznak nevezett nyomorúságos létesítménybe. Egyedül törődött a betegekkel. A „hivatali” kötelességein túl volt egy kis baráti köre, bukaresti és iași-i egyetemi hallgatókból, s ebbe a körbe minket is bevont „kezelésre”, Páskándi Gézával.

A kezelés pedig abból állott, hogy a munkáról érkező ellopakodtunk a rendelőjéhez, ott kaptunk tőle egy szem polivitamint, aztán a vizsgálóasztalt elkülönítő lepedő felé intett, amely mögött ott volt egy-egy csajka étel – ő szerezte a konyháról. Nyilván a csajka étel sem

volt semmiség, de azt a cinkos mosolyt, amivel a lepedő mögé intett, soha nem felejttem el. Én 1960 májusában azzal a csoporttal kerültem ki munkára, amelyet elsőnek vittek dolgozni a börtönfalakon kívülre. Jó messzire, a Duna-deltába kerültünk, a Chilia-ág közelében létesített Periprava egyik kolóniájára, Grindre. Lezárt marhavagonokban utaztunk Brăiláig (a Gyimeseken át), onnan pedig egy uszályhajóval Peripraváig. Csupa 10 év alatti ítéletesek voltunk, s amikor a központi kolónia udvarán felsorakoztattak minket, örömmel fedeztem fel Dobri Janót, aztán egykori diákjaimat: Koczka Györgyöt és Kelemen Kálmánt, a velem együtt elítélt Páskándi Gézát és Páll Lajost, aki I. éves képzőművész-hallgatóként a Varró János csoportjában volt, s akivel már Szamosújváron voltam együtt egy hónapig. Salcia újonnan létesített kolónia volt: a közbüntényes rabok épp az utolsó simításokat végezték a barakkokon, minket pedig már másnap elindítottak a kukoricaföldre. Pontosabban az előző évben learatott és ősszel felszántott nádas helyén kialakított kukoricatáblákra, ahol az újrasarjadt nád már térdig ért, és közülük kellett kiszabadítani az alig tenyérsnyi, gyenge kukoricaszálakat. A brigádokat az ítéletek alapján állították össze, így egy brigádba kerültünk Gézával. A kapálással igazság szerint nem lett volna gondom, nagymamám a kertben sokszor állított a kapá mellé. De hiba volt a tempó körül: amíg én egy árva kukoricatövet körülpiszogtam, azalatt a mellettem lévő soron kapáló ortodox pópa a tizedik tőn is túl volt. Egyet ütött jobbról, akkor lépett egyet, aztán egyet balról, s lépett megint. Így aztán a kapálósor széthúzódott, s előfordult, hogy a felügyelő katona rám szólt: „Fogd a kapát, és érd utol a többieket.” „De itt marad a sorom kapálatlan!” – próbáltam védeni a munka becsületét. „Ne törődj vele!” – válaszolta. Nagyobb gond azzal volt, hogy a rettentő nyári hőségben vízhez csak a sor végén jutottunk, s ott is csak a poshadt Duna-vízzel meghordott hordókból. Kaptam is olyan dezintériás hasmenést, hogy két-három hét múlva már alig vonszoltam magamat. Aztán egyszer, miután Páskándi Géza, aki a mellettem lévő soron kapált, rám olvasta Babits Mihályt: Duduskám – mondta –, „nem takart seb kell, inkább festett vérzés!” Szót fogadtam, hanyatt vágtam magam két sor kukorica között. A kárvallott Géza lett, mert annak a sátorlapnak, amelyet akkor a napszúrás ellen az őrmester reám dobott s amelyben engem a munkaidő lejártával a kolóniára bevittek, az egyik csücskét az őrmester az ő nyakába

akasztotta. A kapuban aztán letettek, mint Lázárt Krisztus lábánál, bekerültem Romián doktor keze alá, s amire felerősödtem, akkorára nőtt a kukorica, hogy feltartott kapával sem látszottunk ki belőle. Szeptemberben aztán egy szép napon felsorakoztattak, begyalogoltunk Peripravára, ott felraktak egy uszályhajóra, s eljutottunk egy másik kolóniára, a Brăilai Nagyszigeten lévő Salciára, ahol egy, még az 1950-es években emelt gátat kellett, a nagyobb dunai árvizekre számítva, tovább építeni. Itt is együtt voltam Páskándi Gézával, méghozzá egy munkacsoportban, harmadikul egy Simon nevű szatmári zsidó sorstársunkkal. A szokásos munkabeosztás szerint a kubikgödörből ketten ásták-lapátolták ki a földet, amelyet aztán a harmadiknak talicskán kellett feltolnia az egyre emelkedő gátra. Ezt a munkát csoporton belül általában felváltva végezték, de Géza azt kérte, hogy engedjük őt talicskázni, mert menet-jövet olyan jól tud gondolkozni. Aztán amikor visszaért, megállt a kubikgödör szélén, letette a talicskát, és elkezdte mesélni azt a történetet, vagy mondani azt a verset, amelyet a gátra fel és onnan lejövet kigondolt. Néha úgy belefeledkeztünk a hallgatásba, hogy a rabórnek kellett reánk füttyülnie. A magasodó gát tetején a földet civilek lánctalpas traktorokkal taposták le. Ez a munka addig tartott, amíg el nem jöttek a téli fagyok. Akkor beállítottak talajvíz-elvezető csatornákat ásni-mélyíteni, következő tavasszal meg dughagymát ültetni, aztán májusban megint uszályra raktak, s elkerültünk a két Duna-ág összehalálkozásának közelében lévő Luciu-Giurgenibe, egy rizstelepre. Itt már elszakadtam Gézától és Páll Lajostól is, mert az itteni parancsnok a brigádokat a büntetési évek helyett ABC-sorrendbe állította össze. Az uszályhajóban volt a szállásunk, ahová csak aludni mehettünk, a munkakezdés előtti és utáni időt a Duna-ág homokos partján kellett eltöltenünk. A személyhajó-forgalom ezen a Duna-ágon bonyolódott le, s ha valaki a hajó fedélzetéről kinézett a part felé, azt hihette, hogy valami nyaraló sereget lát. A rizstelep teljesen le volt pusztulva, négyzetméterenként alig lézengett egy-egy szál rizs. Viszont remekül el volt lepve az ültetvény egy „muhor”-nak nevezett gyommal, amely egy finom kis világos erezettől eltekintve tökéletesen hasonlított a rizshez. És mivel a bennünket felügyelő örök csak a vízzel elárasztott parcellákat elválasztó töltések tetején sétálva tudták ellenőrizni a munkánkat, a gyomlálás sok esetben abból állt, hogy rizst, muhort „faji megkülönböztetés nélkül” beletapostunk a

fenéki szapba. A sima víztükör pedig tanúsította: a parcella a gyomtól meg van tisztítva. Szeptember végén aztán áttelepítettek egy újabb kolóniára, Ostrovra. Itt én hamarosan elkaptam a hastífuszt, s amikor a napokon át tartó makacs láz kellően bizonyította, hogy tényleg beteg vagyok, bekerültem (sok más, előttem járt társam után) a konstancai kórházba, onnan pedig a kezelés végeztével egy volt tífuszosokat elfektető kolóniára, Stoenesti-re, ahol egy telet-tavaszt-nyarat „vendégeskedtem”. 1961 késő őszen visszaszállítottak Szamosújvárra, a kolónia-életnek az időjárás-súlyosbította nehéz pillanataiban annyira áhított „csendes, vidéki börtön”-be.

- Több visszaemlékezésben is bemutatta, beszélgetésünk során is említette már a politikai foglyok ad hoc „asztaltársaságait”, a „börtönszemináriumokat”, a cellákban spontán szerveződött előadásokat. Izgalmas értelmiségi diskurzusok bontakozhattak ki, tudva, hogy a rabok között volt érsek, tudós, mérnök, költő, zenész, filozófus... Kiemelne helyszínenként (Árpád utca, Grind, Salcia, Luciu-Giurgeni, konstancai civil kórház, karanténtábor Stoenesti-ben, Szamosújvár) egy-egy személyt, akire szívesen emlékszik, s akivel akár segíteni is tudták egymás túlélését?

- Kezdeném talán Páskádi Gézával, akivel egy csoportban ítétek el, s akivel először Szamosújváron voltam együtt, három hónapig, egy 120 fekvőhelyes szobában (értsd: 120-an voltunk benne, minden három emberre két ágyat számítva). Társaságunkhoz tartozott ekkor az első Bolyai-perben elítélt Várhegyi István, a Duna-csatornát már megjárt László Dezső Kolozsvár-Belvárosi lelkész, esperes és Virág Ágoston csíkszentsimoni gazdálkodó, akit a kollektivizálással fegyveresen szembezálló Pusztai-Jeges csoportban ítétek el, s aki akkor már vagy 8 éve börtönben volt. Jó kis beszélgetéseink voltak: mi előadtuk azt, amiről - irodalomról, történelemtől - beszélni tudtunk, Dezső bácsi egyháztörténeti előadásokat tartott, Virág Ágoston felidézte az ő csoportjuk ellenállásának és lebukásának történetét. A szomszédban egy bukaresti operarendező, Popovici Mircea egész operák cselekményét mesélte, színesen építve be történetébe a jelmezek, a díszletek leírását is. Az ágyközben fűtőkben lógott a hallgatóság. Egy másik ágy tetején, kék nagykabát hátára rajzolva, egy tankos ezredes oktatta hallgatóit a motor szerkezetére és működésére. Volt egy csíkszentmártoni bácsi, aki az egész Toldit könyv nélkül tudta. Mindenki nagy becsben volt, és megfelelő hallgatóságnak örvendett, aki valamiről

Dávid Gyula és családja 1965-ben

beszélni tudott. László Dezső bácsihoz szinte atyai-fiúi kapcsolat fűzött. Édesapámnak teológuskori jó barátja volt – baráti körük, „a hetek”, többször összejöttek Árapatakon is, és én, kisgyermekként még lovagoltam is a Dezső bácsi nyakában. Ő azért kapott öt évet, mert a magyar forradalom napjaiban valaki elvitt hozzá egy köteg magyarországi újságot, amihez Dezső bácsi, aki az '50-es évek elején már megjárta a Duna-csatornát, hozzá sem nyúlt, s amit aztán az illető egy hét elmúltával onnan vitt el, ahová letette. Viszont mivel a perhez a Securitaténak szüksége volt „fajsúlyos emberekre”, ő pedig a négy magyar év alatt országgyűlési képviselő volt a magyar parlamentben, beültették a forradalmi sajtó terjesztője mellé, a vádlottak padjára. Nehezen, de nagy önfegyelemmel és tartással viselte a börtönt, mert cukorbeteg is volt. A szamosújvári börtönfelcser minden délben jelentkezett a következő fiolával és az injekciós tűvel, amellyel Dezső bácsi maga adta be magának az inzulinadagot. Biztonsági tartalékul mindig ott volt a párnája alatt egy zacskó apró kockákra vágott szárított puliszka. Páskándi Gézáról való börtönelmékeimet több alkalommal is megírtam, egyet elmondtam most, a grindi kukoricakapálás kapcsán. De emlékezhetnék másik költő sorstársamra, Páll Lajosra, akivel a konstancai járványkórháztól kezdve osztoztam közös sorsunkban. Ő betegségünk alatt a konstancai kórházban nagy sikert aratott a nővérek

között, amikor kiderült, hogy mint korondi fazekasgyerek remek kiállítású medvéket tud gyúrni a számára behozott plasztelinből. A hálás nővérek annyi ételt behordtak neki, hogy alig tudtuk megenni. Vele együtt kerültem aztán a kórházból a stoenesti-i tifuszos karanténba, ahol – elképzelhető, hogy már messze nem kórházi körülmények között –, egy nádelemekből tákolt és kátránypapírral fedett barakkban húztuk ki a telet, és voltunk együtt közel egy esztendeig, egyébként olyan jeles emberekkel, mint Erdő János unitárius teológiai professzor és Georg Scherg, a jeles szász regényíró. Végül a szamosújvári börtönhöz tartozó bútorgyárban, a fényezőben dolgoztunk együtt, egészen az ő szabadulásáig. Kiszabadulásunk után mind Páskándi Gézával, mind övele halálukig tartott a barátság. A családtól persze jó ideig teljesen el voltunk szigetelve. Feleségemet utoljára a Varróék tárgyalásán láttam, de beszélni nem engedtek vele. Gyula fiam az én letartóztatásom után egy bő fél évvel született. Mindössze egy fényképet láttam róla, amelyet 1960-ban a feleségem a rizstelepre, Luciu-Giurgeni-be küldött csomag tetejére tett, így amikor a csomagot az ellenőrző őrmester felbontotta, éppen szembe nézett velem. Annyi jóézés volt benne, hogy néhány percre, valamilyen címen, kilépett az őrszobából, s én kézbe vehettem a kis fényképet, de arról már szó sem volt, hogy nálam maradhasson. Azt mondta: „Beteszem a civil csomagodba, aztán amikor szabadulsz, nézheted, amennyit jólesik.” Hát néztem is, amikor eljött a szabadulás ideje, Szamosújvártól Kolozsvárig. Aztán később, Szamosújvárra visszakérülve, a bútorfényezőben, a norma teljesítésének függvényében rendszeresebben kaphattam csomagot, amelybe – egyik korábban szabadult rabtársam tanított ki rá – néha, műanyag mézes palackba rejtve, egy-egy levélkét is sikerült a feleségemnek becsempésznie. Lehet, hogy elkalandoztam a kérdéstől, de inkább az elmondott történeteket próbáltam feleleveníteni, mert az ilyenek tartották igazán az emberben a lelket.

– Milyen érzések kavargtak Önben, amikor kiengedték 1964. március 9-én? A kiszamolo.com szerint ez egy hétfői nap volt. Hogyan engedték el? Imént említette, hogy Szamosújvárról vonattal ment haza. Mi volt az első dolga?

– Valóban hétfői nap volt. De a március 9-i dátum úgy jött ki, hogy az ítéletet 365 napos években számolták, és 1957–1964 között három szökőév volt. Engem azért nem ért meglepetésként, mert a szokás szerint a szabaduló rabot egy héttel a határidő előtt kiemelték a környezetéből. Az utolsó hetet az ún. szabaduló szobában kell töltenie.

Amikor engem oda átvittek, mégis ért egy meglepetés, a másik szabaduló gróf Tisza György volt, akivel előzőleg, már Szamosújvárra visszakerülve, két hónapot voltam együtt, egy fertőző sárgaság utáni karanténban, ahol ő, mint időskorú és krónikus beteg tartózkodott. Annak idején nagyon összebarátkoztunk, sokat mesélt családjáról, Arad megyében, Csergődön volt birtokáról, ahonnan 1947-ben kitelepítették Marosvásárhelyre. Kiderült, hogy egyszerre szabadulunk, s amikor a börtönparancsnok a szabadulólevelet a kezünkbe adta, reám bízta Gyuri bácsit, mert neki Kolozsvárról még tovább kellett utaznia Marosvásárhelyre. A kolozsvári állomáson, legnagyobb meglepetésemre, kisebbik húgom, Anikó várt, teljesen találmomra jött ki a szamosújvári vonathoz, valakitől hallotta, hogy esetleg hamarabb szabadulhatok. Mi akkor még mindig a Pata utcában laktunk. Édesapámék, akik közben 1958-ban felkerültek Kolozsvárra, viszont jóval közelebb, a Farkas utcai parókián. Így hát, Gyuri bácsira való tekintettel, mivel aznap este neki már nem volt vonata Vásárhelyre, a belvárosi parókiára mentünk. A családdal való találkozás a Gyuri bácsi jelenléte miatt egy kicsit visszafogottra sikeredett, de aztán Anikóval hazamentem a Pata utcába, és átadhattuk magunkat az együttlét örömeinek, én pedig a fiammal való ismerkedésnek. A feleségemnek másnap munkába kellett mennie. A fiam születése után – mivel a tanügyben mint politikai elítélt felesége nem maradhatott –, a protestáns teológiára vették fel, a könyvelőségre. A fiam reggel ment az óvodába, a kislányunk – akkor már V. osztályos nagylány –, az iskolába, én meg vártam őket haza, s azonkívül igazán nem emlékszem rá, hogy mivel töltöttem az időt: szoktattam magam a szabadsághoz. Hamar híre futott, hogy hazakerültem. Alig néhány nap telt el, és a *Korunktól* Balogh Edgár aláírásával máris jött egy távirat: „Kérünk, keress fel szerkesztőségünkben.” És kezdtem kapni a megbízásokat: aláírást nem igénylő apró könyvismertetéseket a Téka rovatba, sajtószemlecikkeket a Tallózásba, néha egy-egy fordítást, a kiadótól pedig, ahol egykori osztálytársam, Bálint Lajos volt a műszaki szerkesztő, korrektúrát, fordítások szövegellenőrzését.

Lejártunk édesapámékhoz, a gyerekek úgyis tőlük jártak iskolába. Hétvégeken kirándultunk a gyerekekkel a város széli Hójába, a Bükkbe vagy a Szamosra. A felém áradó szeretet megerősített abban, hogy milyen óriási megtartóereje tud lenni a családnak. A nyilvánosság

zavart. Az első rehabilitálást az jelentette számomra, hogy teljes jogú szülőként képviselhettem a családot a fiam óvodai ballagásán. És hamarosan jött az első visszautasítás is. Amikor ugyanis Szamosújvárról eleresztettek, a börtönparancsnok azt mondta, hogy jelentkezem régi munkahelyemen. Hát én ezt komolyan vettem, és kihallgatásra jelentkeztem az akkor már egyesített Babeş–Bolyai Egyetem rektoránál, Constantin Daicoviciu professzornál. Úgy nézett rám, mint egy lőtt medvére, csak hebegni-habogni tudott, hogy hát ezt én hogy is képzelem. Mondtam neki: nem képzelem sehogy, de ezzel eresztettek el. Teljesítettem a parancsot.

- Az 1947-es egyetemre kerülése óta - a börtönévek kivételével - Kolozsváron él. A várost, hogy úgy mondjam, „mélységeiben” is ismeri, hiszen szabadulását követően vízvezeték-szerelő segédmunkásként helyezkedhetett el. Milyennek tapasztalta meg a várost alulnézetből, a munkások perspektívájából? Milyen munkái voltak általában? Szert tett ekkoriban barátságokra a munkatársi környezetből?

- Egy idő után persze nem élhettem a család nyakán, valamihez kezdenem kellett. A háziasszonyunknak volt egy jó ismerőse, ő ajánlotta, hogy be tud szervezni a városgazdálkodási vállalathoz (az IOGCC-hez) vízvezeték-szerelő segédmunkásnak. „Aztán - kecségtetett még a távlatokkal is - egy szaktanfolyamon megszerzi a szakképesítést, majd beiratkozik egy technikai tanfolyamra, megszerzi a technikai diplomát. Elvégre az is egy munka.” A következő hétfőn munkába álltam. Beosztottak egy vízvezeték-szerelő brigádba, egy öreg szakí, Szabó Ákos bácsi mellé. A szakmában nem voltam éppen analfabéta, mert Szamosújváron néhány hónapig a börtön víz- és csatornahálózatának a felújításán dolgozó brigádba voltam kivezényelve, azt tehát már tudtam, hogy melyik végén kell megfogni a kalapácsot, meg hogy mire való a blitzfogó. Reggelenként a mesterem megkapta az irodától az aznapi (néha több napra vagy hétre szóló munkát igénybe vevő) feladatot, az udvaron felraktuk a kétkerekű taligába a szükséges anyagot és szerszámokat, aztán irány a megjelölt munkahely. Szabó bácsinak rajtam kívül még volt két beosztottja, egy már többéves tapasztalattal rendelkező fiatalember, Trif Feri, és egy faluról nemrég felkerült, épp csak a szakképesítésen átesett fiú, Parje Lazár. Eleinte őket zavarta az én személyem, de amikor egy kis idő elteltével megtapasztalták, hogy én nem játszom az urat, sőt, igyekeztem a

munka nehezből (sáncásás, faltörés a csővezetékek számára) is kivenni a részemet, a feszélyezettség feloldódott köztünk, különösen akkor, amikor a mesternél sikerült kivívnom, hogy odaengedjen engem is a szerszámos taliga rúdja mögé, még pedig olyankor is, amikor a város központján megyünk keresztül. Ez a helyzet nemhogy zavart volna, de kimondottan nyugodt lelkiállapotban tartott. Időnként még élveztem is, amikor alkalmam volt tapasztalni, mennyire a ruha teszi az embert. Hogy a taliga mellett az ismerősök sem ismertek meg, azon nem csodálkoztam. De előfordult, hogy egyik-másik tiszteletre méltó professzorom látóköriében is láthatatlanná tett a munkásruha, amelyet egyik munkahelyről a másikra átköltözve, az utcán is viseltem. A munkáskörnyezet addig sem volt idegen számomra. A Pata utca, ahol laktunk, félig hóstáti, de félig munkásnegyed volt; az utcán, az üzletekben együtt éltünk. A házigazdánk magánfuvarozó volt, saját teherautójával, amelyik pihenőben ott állt az udvarunkon. A konyhánk ajtajával szemben ott volt a pottyantós budi – tökéletes külvárosi légkör. A városi autóbusz-közlekedés egyik végállomása a következő keresztutca, a Jobbágy utca sarkán volt, azon túl a szántóföldek és egy-egy hóstáti kertész zöldségparcellái. Ha nem is járom meg a börtönt, ez a környezet vízvezeték-szerelő segédmunkási státusomhoz mértén sem volt idegen. Közben volt egy nem várt epizód: egyik délután beállított hozzánk egy szekus, úgymond érdeklődni, hogy miképp rendezkedtem el. Elmondtam, ami reá tartozott, aztán egyszer csak előállt: ők tudják, hogy nekem nem ott van a helyem, hogy én egy értékes ember vagyok, és segíteni akarnak; sőt, segítenek is, persze ehhez nekem is segítenem kellene őket abban, hogy a rendszerrel szemben ellenséges elemeket megismerjék. A válaszon nem kellett gondolkoznom. Ilyenkor inkább az a nehézség, hogy az ember megtalálja azt a formulát, amelytől aztán az ajánlattevőnek rögtön elmegy a kedve a további győzködéstől. Megmondtam neki: „Én persze szeretnék visszakerülni a szellemi élet körforgásába, de soha sem tudnám elfogadni azt, ha erre nem a magam érdeme szerint, hanem a maguk segítségével kerülne sor.” A dolog ezzel le volt zárva. Amikor 1989 után megkaptam a CNSAS-tól az 1964–1969-es időszak anyagait tartalmazó megfigyelési dossziémat, ott találtam benne a szekustiszt jelentését a fenti beszélgetésről, amelyet azzal zárt, hogy szerinte minden további próbálkozás tárgytalan. A vízvezeték-szerelői karrie-

remnek az vetett véget, hogy az *Utunk*, ahonnan korábban is kaptam aláírást nem igénylő rövid könyvismertetéseket, fordításokat, egy Vasile Alecsandriról kért évfordulós cikkemmel megpróbálta a tartományi pártbizottság ideológiai osztályán a rehabilitálásomat elérni. Az illetékes elvtárs ott és akkor éppen egy régi Móricz-kollégista volt, ő rábólintott, a cikk meg is jelent az *Utunk* 1965. szeptember 10-i számában, alatta D. Gy. szignóval. És alighogy megjelent, a többi lap is kezdett megkeresni. Vettem tehát egy mély lélegzetet, felmondtam a városgazdálkodási vállalatnál. Két cikk honoráriumom több volt, mint az egész havi vízvezeték-szerelői fizetésem.

- *Mielőtt a Kriterion Kiadó szerkesztője lett, volt pár év az életében (1965 és 1970 között), amikor „szabadfoglalkozású íróként” tevékenykedett. Mesélne erről az időszakról? Mit jelentett a szocialista Romániában szabadfoglalkozásúnak lenni?*

- Megint messzebről kell kezdenem. A romániai sajtópolitika egyik elvárása kezdettől fogva az volt, hogy a magyar sajtó törekedjék a román irodalom megismertetésére a magyarság körében. Ezzel nem is lett volna baj, hiszen a magyar irodalomban évszázadokra visszanyúló törekvés nemcsak a „nagy” irodalmaknak, hanem a szomszéd népek szellemiségének megismerése, megismertetése is. 1947 után azonban ez kiadó- és sajtópolitikai elvárás lett, amit adott esetben számon is kértek a kiadóvezetőktől, főszerkesztőktől. Az elvárás nemcsak a klasszikus és kortárs román irodalom fordításának jelenlétét jelentette, hanem a román írók évfordulóiról való megemlékezést is. Kialakult tehát egy munkatársi gárda, akikre, ha ilyen feladat adódott, a magyar lapok szerkesztőségei számíthattak. Közülük mindeddig a legjelesebb Kakassy Endre volt, aki az 1940-es évek végén szintén megjárta a börtönt, majd szabadulása után, az ötvenes évektől rendszeresen közölt az irodalmi sajtóban román irodalmi témájú cikkeket, tanulmányokat, sőt 1962-ben megjelent Eminescu-monográfiájával a Román Akadémia díját is elnyerte. 1963-ban azonban elhunyt, és be kellett tölteni a romániai magyar sajtóban e téren utána maradt űrt: a román évfordulókról közlendő cikkek megíratásához szükség volt egy alkalmas tollforgatóra. Ez lettem én. Engem már a börtön előtt is foglalkoztatott a román-magyar irodalmi kapcsolatok témaköre, tehát nem volt véletlen, hogy amikor a közlési jogomat az *Utunk* kitaktikázta, a lapok, folyóiratok ilyen felkéréseire kedvezően válaszoltam. Számomra azon-

ban ez nem csak kenyérkereseti kérdés volt: a Ceaușescu hatalomátvételét követő, a nyugati kultúra felé irányuló ideológiai nyitás ugyanis a korábban megbélyegzett komparatistikának a felszabadulását is jelentette, s én szívesen indultam el a feladatul kapott román irodalmi témák kapcsán ezen a vonalon. Így alakultak aztán ki a román komparatistika művelőivel személyes kapcsolataim is, amelyeknek közvetítésében sokat köszönhetek egy bőrtönben szerzett barátomnak, I. D. Suciunak, aki a bőrtönt megelőzően Giurescu professzor tanársegédje volt a Bukaresti Egyetemen, és a Bánság nagy román 48-asáról, Eftimie Murguról írt könyvet. Szabadulása után kedvező fogadtatásban volt része egykori professzora és kollégái részéről, következésképpen a neve számomra is jó ajánlólevélnek bizonyult. Persze a „szabadúszó” státus nem lehetett hosszú életű. Volt politikai elitéltként – méghozzá úgy, hogy szabadulásom után, és miután az 1964. nyári amnesztiával nálam sokkal nagyobb ítélettel megterhelt barátaim, Varró János, Lakó Elemér, Bereczki András és mások is hazakerültek, velük újra kapcsolatot kezdtem tartani, amit a Securitate gondosan számon is tartott. Státusomat tehát valamiképpen legális keretek közé kellett fogni, s ebben – akár csak a nálam egy évvel korábban szabadult Páskándi Gézának – nagy segítségemre voltak bukaresti barátaim, Majtényi Erik és Szász János, akiknek az ajánlásával felvettek az Írószövetség mellett működő Irodalmi Alapba, amelyiknek – mivel cikkeimért a honoráriumokat az ő közvetítésükkel kaptam – már eleve kliense voltam. Ez aztán nem csak jogi formát jelentett, hanem azt is, hogy az Alaptól esetleges bukaresti útjaimhoz költségtérítést is kaphattam.

– *Ez azzal a következménnyel is járt, hogy kutatási bázisát is kiszélesíthette?*

– Igen, például a bukaresti Akadémiai Könyvtárra és az ott dolgozó rokon érdeklődésű kutatókkal való kapcsolatokra is. Ezeknek az éveknek a terméséből állt össze az 1974-ben megjelent tanulmánykötetem, a *Találkozások*. Ilyen jellegű foglalatosságomnak az eredményei lettek a későbbiekben a Kriterion Könyvkiadó Téka sorozatában a Ioan Slavici visszaemlékezéseit, illetve Titu Maiorescu kritikáinak válogatását a magam fordításában bemutató kötetek (*A világ, amelyben éltem*, 1980; *Bírálatok, vitacikkek, tanulmányok*, 1985), majd a jeles román irodalomtörténész és Petőfi-fordító, Avram P. Todor román–magyar kapcsolattörténeti tanulmányait tartalmazó kötet (*Confluente literare româno-maghiare*, 1983). Igaz, ezzel jócskán belefutottam a Kriterion-

korszakba, de úgy gondoltam, hogy jó lesz végigmennem a történetnek ezen a szálán. Visszatérve a szabadúszó évekre, egy kicsit fel kell idéznem aspiránsi pályafutásom letartóztatás utáni eseményeit. A réám kirótt ítélet kimondása után az egyetem exmatrikulált az aspirantúráról. Miután hazakerültem, ott volt a félig kész disszertációm, amivel azért kellett valamit csinálni. El kell mondanom, hogy egykori egyetemi kollégáim, tanárain, akik annak idején, exmatrikulálásom után, egészen addig, amíg feleségem a fiam születését követően állásba nem került, havonta összeadták a fizetésemet, s a pénzt az egyik tanárnő, Székely Erzsike közvetítésével eljuttatták a feleségemhez. Hazatérésem után is a legmesszebb menő szeretettel fogadtak vissza a szívükbe. Most aztán, amikor a pillanatot alkalmasnak találták, Jancsó Elemér és Csehi Gyula rábeszéltek mindkettőnket Varró Jánossal, hogy kezdjük újra az aspirantúrát, igaz, hogy már nem ösztöndíjasként, mert az a rendszer már meg is szűnt. Újra felvételiztünk tehát, újra letettük az előírt vizsgákat, s bár egyéb feladataink mellett már lassabban, de mindketten tető alá hoztuk, majd meg is védtük a disszertációnkat, amelyek meg is jelentek nyomtatásban: a Varró János Kós Károlya 1973-ban (*Kós Károly, a szépíró*), az én Tolnai 1974-ben (*Tolnai Lajos Marosvásárhelyen*). Ezzel a börtön miatti időcsúszással különös szerencsém volt: mialatt én kukoricát kapáltam, gátat építettem, rizst gyomláltam, a magyar irodalomtudománynak sikerült kiszabadítania magát a mereven marxista irodalomszemléletből, s én hazakerülve olyan új módszerekkel, megközelítésekkel ismerkedhettem meg, amelyek révén – Barta János megtisztelő kritikája ismeretében merem ezt mondani – a Tolnai-könyvem is többet ért, mint ha 1957-ben tettem volna le az asztalra. Ha úgy vesszük, ezt a magyar irodalomtudomány is a román Securitaténak köszönheti. Egykori kollégáim viszonyulásáról különben még azt is el kell mondanom, hogy Csehi Gyula a nevét és a szerzői súlyát adta ahhoz, hogy azt a négykötetes irodalomkritikai antológiát, amelyet a Tanulók Könyvtára számára vállalt, én rendezzem sajtó alá. Jancsó Elemér pedig 1968-ban támogatta felvételi versenyvizsgámat az akadémia Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar kutatói állása meghirdetésekor, ami csak azért nem sikerült, mert az akadémia nem ismerte el „munkahely”-nek az én tagságomat az Irodalmi Alapnál, tehát mint munkanélkülit nem tartott jogosnak a versenyvizgán való részvételre.

Szabadúszó időm végén aztán egy hosszabb betegszabadságra kényszerült bukaresti szerkesztőnő, Konsza Judit helyére, néhány hónapra felvettek az Irodalmi Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségéhez. Végül 1969-ben helyzetemet (sokunk helyzetét) jogilag is rendezte az, hogy egy újonnan hozott törvény lehetővé tette a politikai perek újrafelvételét. Amikor erről értesültem, és beadtam a perújrafelvételi kérést, bírósági dossziémat felülvizsgálva, a főügyész előterjesztése nyomán – a perrendtartás bizonyos előírásait be nem tartó és jogilag sem megalapozott –, az 1957-es ítéletet a legfelsőbb bíróság megsemmisítette, az ennek alapján elrendelt újratárgyaláson pedig felmentettek az akkori vádak alól. Ennek az eljárásnak az útját egyébként számos barátom végigjárta, mindegyik kedvező eredménnyel. Nyitva állt tehát az út arra, hogy – nem csak én, de Varró János és Lakó Elemér is – megfelelő helyen, törvényesen és minden megkülönböztetés nélkül alkalmazást nyerjünk. Így kerültem be én 1970-ben a Kriterionhoz, Varró János a Daciához szerkesztőnek, Lakó Elemér pedig a Román Akadémiához tartozó egykori református kollégiumi könyvtárhoz tudományos kutatónak. Mindezekhez hozzá kell tennem, hogy a sok viszontagság, a nemegyszer nehéz helyzetek elhordozásában családom szeretete segített, ez volt az, ami körülvett. Felsőgemnek és felcseperedő gyermekeimnek, szüleimnek, testvéreimnek, hozzánk közel álló rokonainknak ezt soha nem fogom tudni meghálálni.

- Tanítványához, Nagy Kálmán nevéhez szinte epitheton ornansként tartozik a „Kalevala-fordító” jelző. Ez a fordítás a főműve, és szinte az egyetlen lehetőség, ami által az utókor kapcsolódhat hozzá. A napokban rendeltem meg, mert azt szeretném, ha én és a gyermekeim az ő nyelvén keresztül ismerhetnék meg a finn hőskölteményt. A kötet 1972-ben, Nagy Kálmán halála után, Baász Imre grafikáival a Kriterionnál jelent meg, ahol már két éve Ön is dolgozott. Megrendítő, szép kapcsolódás. Milyen légkör uralkodott a szerkesztőségben? Mennyire volt éber és aktív a cenzúra mondjuk a '70-es és a '80-as években? Melyek voltak, megítélése szerint, a legfontosabb Ön által szerkesztett kriterionos könyvek?

- A Kriterionnál töltött 22 év egy új fejezet nemcsak az életemben, de meggyőződésem, hogy az egész romániai magyar közösség és szellemiség életében is. A Kriterion létrejötté az 1960-as évek romániai változásának hullámán – talán nem túlzok – legalább olyan horderejű, mint azok az eredményre vezető intézményteremtő törekvések, ame-

lyek az 1920-as években a kisebbségbe került erdélyi magyarságot megerősítették. A legfelsőbb politikai hatalom birtokba vétele után Ceaușescu mindent elkövetett, hogy a közvéleményt maga mellé állítsa, s ennek az igyekezetnek az egyik eseménysora az addig mereven központosított romániai könyvkiadás Bukarest-központúságának feladása volt. Több irodalmi feladatkörrel megbízott román kiadó is alakult, nyitottak a vidék felé. Így önálló könyvkiadót kapott Kolozsvár, Iași, Temesvár, Craiova, s az addigi, különböző bukaresti kiadók kisebbségi részlegeiből-szerkesztőségeiből önálló nemzetiségi könyvkiadót hoztak létre, a Kritériont. Persze az egész egy központi Kiadói Főigazgatóságnak volt alárendelve, de éves és távlati terveit mindenki kiadó maga állította össze, módja volt azokért a főigazgatóság döntőkeivel is megharcolni, ha nem is mindig eredményesen. Magyar vonatkozásban egy viszonylag önálló kiadópolitika előfeltételei már az 1960-as években fokozatosan megteremtődtek. Lehetőséget adott erre a román–magyar államközi kulturális keretegyezmény, amelynek révén az Európa Könyvkiadóval megkötött szerződés alapján már 1964-ben beindult a romániai magyar olvasóközönség világirodalmi kitekin-tését messzemenően biztosító Horizont sorozat. Ugyanez a szerződés tette lehetővé azt, hogy az eredeti erdélyi szépirodalom, még hozzá olykor számottevő példányszámban, eljusson a magyarországi olvasóközönséghez. Közben a bukaresti székhelyű Irodalmi Könyvkiadónál már 1961-ben beindult a Romániai Magyar Írók sorozat, amelybe a merev ideológiai követelmények oldódása nyomán, rendre besorakoztak a Helikon írótáborának addig kiadhatatlan szerzői. Az 1961-ben elindult Forrás sorozatban az „első Forrás-nemzedék” írói-költői hal-lathatták hangjukat. 1966-ban megindult az erdélyi memoáriródmalmat sorozatba foglaló Fehér Könyvek, s 1968-ban megjelentek az első mutatókötetek a később igen népszerűvé vált Téka sorozatból, amelynek bázisát egy Csehi Gyula által összeállított, 100-nál több címet felölelő lista képezte. És azt is hozzá tehetem, hogy még a hatvanas évek végén indult el a *Romániai magyar irodalmi lexikon*, amelyhez, mivel a Babeș–Bolyaivá lett kolozsvári egyetem Magyar Irodalom Tanszéke nem vállalta fel, az Irodalmi Könyvkiadó kínálta a hivatalos háttérrel, s ugyancsak az ő biztatásukra kezdett bele Szabó T. Attila az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* milliányi cédulájának köteté szerkesztésébe. A korábbi kiadói struktúrákban formálódott ki a leendő új

nemzetiségi kiadó személyi állománya is. Domokos Géza számára sem volt idegen a kiadás mezőnye, hiszen 1961–1968 között ő volt Bukarestben az Irodalmi Kiadó nemzetiségi osztályának vezetője, aztán ott volt mellette Bodor Pál, András János, az időközben megszűnt Orosz Kiadó az Irodalmi Kiadó bukaresti magyar szerkesztőségéhez átjött Botár Emma és Kacsó Judit, a kolozsvári fiókszerkesztőségben Kacsó Sándor mellett felnőtt Kerekes György, Keresztesi Éva, Fodor Irén. A műszaki szerkesztőségben pedig együtt voltak a Kós Károly-féle kiadványok hagyományát tovább élő és tovább is fejlesztő Tóth Samu által nevelt fiatalok: Bálint Lajos műszaki szerkesztő és Deák Ferenc grafikus (hogyan csak a magyar részlegről beszéljek).

- *Kétségkívül jelentős szellemi energiák. Ők biztosították a Kriterion munkatársi közösségét?*

- Igen, sőt még a Kolozsvárt 1970-ben létrehozott Dacia magyar szerkesztőségét is ki lehetett állítani belőlük. Melléjük kerültünk mi: Mikó Imre egy könyvesbolt eladói pultja mellől, én, nemsokára Páskándi Géza, a „szabadúszó” státusából. És ott volt körülöttünk egy évtizedek óta többnyire a fiókjának dolgozó, vagy csak románul publikálható tudományos munkatársi gárda, akiktől özőnével jöttek a kéziratok, javaslatok – évekre előre biztosítva egy-egy olyan kiadói terv alapjait, amelynek tartalmával a várakozással teli kiadványközönység előtt aztán nem vallottunk szégyent. Ha valaki kézbe veheti a Kriterion fennállásának 50. évfordulójára, 2019-ben megjelent interjúkötetet, abban a Bartha Katalin Ágnes által megszólaltatott egykori munkatársak ennek az ötven évnek megannyi sikertörténetét beszéltek el. És persze a kudarokat, a szorongatásokat is. Mert az, aki a szellemet a palackból kieresztette, azzal is megpróbálkozott, hogy oda visszakényszerítse, s nem gondolta, milyen nehéz lesz. Ceaușescu egy Észak-Koreába tett látogatása után már 1972-ben megpróbálta. Igaz, majdnem tíz évbe került, amíg legalább a központi pártaktivisták tudatáig eljutott az alábbi felismerés: nem lehet jelszavakat mondogatni és közben elnézni, hogy a dolgok mennek tovább a maguk útján. Persze már az első években is volt részünk néhány kudarccal végződött harcban. Ezek közül csak egyet említek, amelynek én mint a Romániai Magyar Írók sorozatszerkesztője voltam a részese, a Bánffy Miklós-életmű kiadása körüli hercehurcát. Az előjáték már 1957-ben elkezdődött:

Méliusz József egy emlékezetes cikkben vetette fel a helikoni örökség újraértékelésének szükségességét, Nagy István és Marosi Péter épp Bánffy Miklós körül ütköztek össze az *Utunk* Nézzünk hát szembe vitájában, majd 1967-ben megjelent a *Studii* című folyóiratban Bányai Lászlónak egy tanulmánya, amelyben Bánffy 1943-as titkos bukaresti küldetését, a háborúból való közös román-magyar kiugrásra irányuló tárgyalásait elevenítette fel. Ezt követően indult el – az elgondolás szerint az ő bevezető tanulmányával – egy kisebb válogatás, két kisregényével. Amikor én a kéziratot örököltem, már Szemlér Ferencnek egy bevezetője volt a kötet előtt („Nem kell Bányai elvtársat ilyesmivel terhelni” – mondta egy illetékes elvtárs.). Aztán beindult az ellentámadás: a főigazgatóság szerzett valamelyik román „szakértőtől” egy referátumot, amelyben fel volt vonultatva minden, ami rosszat Bánffyról valaha leírtak: kezdve Emil Isac egy 1949-es cikkével, amellyel egyébként a szerző inkább az *Utunk* főszerkesztőjén, Gaál Gáboron akart ütni, de amelyben Bánffy egyéb bűnei mellett azt is felemlgette, hogy annak idején „vidám képpel” tolta Horthy szekerét. És a „szakértői referátumban” idézve volt bőségesen a Szépirodalmi

Dávid Gyula nagycsaládi, rokon körben, 2010-ben

Könyvkiadó akkor nagyhatalmú és Bánffy egy írásában „dilettáns”-nak minősítő igazgatója, Illés Endre is. Ezzel a referátummal szemben hiába volt minden érvelés, minden ellenreferátum: a két kisregényt (*Reggeltől estig*, *Bűvös éjszaka*) tartalmazó kötetke megjelenése évről évre húzódott, és Sóni Pál előszavával csak 1981-ben jelent meg. Akkor pedig már olyan volt a széljárás, hogy a Trilógiával elő sem lehetett hozakodni. Hogy mi mindent szerkesztettem még a Kritérionnál, azt elő sem tudom számolni. Valamikor a '80-as évek elején egy kiadói szerkesztői fejtágítóra be kellett adnunk erről egy címjegyzéket, de az a listám nincs meg, és azóta még 25 évet szolgáltam a hazai könyvkiadást, részben a Kritérion, majd az épp 30 éve indított Polis Könyvkiadó cégére alatt, s ennek a negyedszázadnak a listája is kitenne annyit, mint a megelőző. És hát utólag sem akarom megbántani egyik volt szerzőmet sem. Én valahogy mindig azt a könyvet szerettem, amelyiken épp dolgoztam. Csodálatos érzés az, hogy az ember első olvasóként kap kézbe egy kéziratot, amihez még a javítás lehetőségével tud hozzászólni. De ha mégis szeretetről van szó, akkor az általam szerkesztett sorozat irodalomtörténeti dokumentum-köteteit, az írói levelezéseket emelném ki. Ezeknek a köteteknek a sorában az első volt a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája (szerkesztő: Marosi Ildikó), utána a Gaál Gábor levelezése (szerkesztő: Sugár Erzsébet), aztán következett a Kuncz Aladár-levelezés (szerkesztő: Jancsó Eleméerné és Juhász András), a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládájának két kötete (ismét Marosi Ildikó szerkesztésében) és a Benedek Elek-levelezés (Szabó Zsolt szerkesztésében). Az 1990-es évektől kezdve pedig – már a Polisnál – Marosi Ildikóval a Molter-levelezés négy kötete, Reményik Sándor és Olosz Lajos levelezése (Kiss-Olosz Klára szerkesztésében), Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése (Liktör Kata szerkesztésében). Ezeket a köteteket azért szerettem, mert a törzssanyaguk számomra is bevilágított egy-egy irodalmi vagy baráti kör életébe, alkotási gondjaiba, a szövegekhez társuló jegyzetanyag pedig rengeteg olyan háttér-információt társít a levelekhez, amelyek a kor szellemi életének mindennapjait segítenek pontosabban, még inkább részletekbe menően kideríteni. Izgalmas munka volt, s ehhez még az is hozzájárult, hogy a levelekhez kötődő tárgyi jegyzetekben olyan szövegeket is el lehetett bújtatni, amelyeket különben a cenzor a főszövegből biztosan kivágott volna. A '80-as évek

második felétől kezdve aztán elszabadult a cenzúra. Egy idő után már – úgy hiszem – ők sem tudták, mit szabad és mit nem: a Romániai Magyar Írók sorozatban elindított Tamási Áron-sorozatból például a színdarabok 1985-ben megjelent első kötetét, amelynek jegyzeteihez a kötetet gondozó Salamon András gondosan összeszedte a hazai és magyarországi bemutatók adatait és sajtóját, simán átengedték, amikor aztán a következő évben sor került a második kötetre, abból minden magyarországi adatot kidobattak. Vagy – szintén a Tamási Áron-sorozatból – egy másik példa: ugyanaz a cenzor, aki 1986-ban a Dacia Kiadónál a Tanulók Könyvtára sorozatban jóváhagyta a *Jégtörő Mátyást* és a *Ragyog egy csillagot*, ugyanezt a két kötetet két esztendő múlva visszadobta a Kriterionnál. Feltámadt az '50-es évek elejéről emlékezetes mondás: „Ami nem jelenik meg, abban nem lehet politikai hiba.”

– *Jelentős szerepe van abban is, hogy elkészült a romániai magyar irodalom történetének első középiskolai tankönyve. Milyen különös ajándéka a sorsnak, hogy egy korábbi politikai elítélt még ugyanabban (ha nem is teljesen ugyanabban) a rendszerben az ifjúság szellemi fejlődését ilyen közvetlenül alakítani tudja. Mikor találta meg a felkérés, és miért Önre és társszerzőire eshetett a választás? Milyen tankönyvírói alapvetésekkel dolgoztak?*

– Igazán nem szerénységből, inkább a valós történésekhez ragaszkodva érzem túlzottnak a „jelentős szerepet”, vagy pedig az elismerést inkább az akkori tankönyvkiadó magyar szerkesztőségére – Rózsa Mária-ra és munkatársaira – hárítanám át. Ez a kis közösség ugyanis, miután az 1970-es évek elejére magához tért a hírhedt 1958-as „tankönyvper” megrázkódtatásaiból, amelynek során a magyar irodalom tankönyvekben szereplő *Himnusz*, a *Szózat*, a *Nemzeti dal* és még több más Berzsenyi-, Vörösmarty-, Petőfi-, Arany-vers miatt három magyar szakos tanárt hurcoltak meg (Fejér Miklóst, Gazda Ferencet és Nagy Jenőt), s a tankönyvkiadóból is többeket kidobtak, 1972-ben elindította a középiskolai magyar irodalomtörténeti tankönyvek sorozatát. Akkoriban még a 8 + 4 osztályos struktúrában működött a középiskolai oktatás, és ebben a struktúrában készültek el Gazda József és Kócziány László, Antal Árpád, Kozma Dezső tankönyvei, majd Láng Gusztáv 20. századi magyar irodalomtörténete. Ezek után kellett következnie a romániai magyar irodalom önálló tankönyvének, az akkori XII. osztály számára A vállalkozás azért is úttörő volt, mert

1948-ban, Gaál Gábor koordinálása mellett már készült egy romániai magyar irodalom tankönyv, de azt még mielőtt forgalomba került volna, bezúzták. Most valakinek az jutott az eszébe, hogy Marosi Pétert, Szász Jánost és engem bízzanak meg az új XII-es magyar irodalomtörténet tankönyv megírásának feladatával. Nekem ebből – mint akinek a Romániai Magyar Írók sorozat szerkesztőjeként a legtöbb közöm volt hozzá – a két világháború közötti periódus jutott, Marosi és Szász osztottak az 1944 utáni 30 év élő irodalmán. Irodalomszemléletünk akkorra már kiszabadult az osztályharcos kalodából, az értékeléseket tekintve ott volt kezünkben a Magyar Tudományos Akadémia fémjelezte hatkötetes magyar irodalomtörténet (borítójának színe szerinti becenevén „A SPENÓT”), az 1944 utáni időszakra pedig Sóni Pál 1968-ban kiadott egyetemi tankönyve és a Kántor–Láng, tehát – főképpen az én esetemben – inkább arról volt szó, hogy érthető, megtanulható szövegekben fogalmazzam meg azt, amit egy érettségiző diáknak erről az időszakról tudnia kell. Nekem középiskolában kiváló tanáraink voltak. László Béla tanár úrtól például olyan jegyzeteket kaptunk a kezünkbe, amelyekben benne volt pontos fogalmazásban a lényeg. Jegyzetet említek, mivel a háború utáni években tankönyv nem állt a rendelkezésünkre. Előtte ez volt tehát a minta, és még valami: a magam diákkori tapasztalatából kiindulva arra törekedtem, hogy az egyes írókról szóló fejezetek, a lényegét kiemelő aláhúzással a felére-harmadára csökkenthetők legyenek. A könyv szemléletét jól kifejezte a borító, amelyen két Nagy Imre-portré: Kós Károly és Gaál Gábor nézett szembe egymással. Tudomásom szerint három utánnomást ért meg, az utolsót 1979-ben. Akkor ugyanis az egész romániai oktatási rendszert átalakították: a 8 + 4-ből 10 + 2 lett, így az egész magyar irodalomtörténetet be kellett szorítani a felső két osztályba. A Tankönyvkiadó mit tehetett mást: összedolgoztatta Láng Gusztáv XI-es századi magyar irodalomtörténet tankönyvét a miénkkel. Ez a változat volt használatban 1983-ig, amikor aztán más szerzőkkel a kiadó megint új tankönyveket íratott. Abban, hogy a diákok kezébe került könyv végül is didaktikai szempontból is megfelelő lett, nagy szerepe volt annak, hogy a Tankönyvkiadó a kézirat első változatát sokszorosítva szétküldte a középiskolai magyar tanároknak. Egy nagyobb szakmai vita után és a tanárok észrevételeit hasznosítva született meg a szöveg végső formája. Ma, amikor – amint azt dédunokáim

iskolai előrehaladását követve látom – az egész oktatás tele van alternatív tankönyvekkel, amelyeknek szerzői a legmodernebb módszereket hajszolják, és céljuk inkább saját szakmai tájékozottságuk fitogtatása, mint az, hogy olyan szövegeket adjanak a kis nebulók kezébe, amelyekre támaszkodva bizton érvényesíthető a „képességfejlesztés” szempontja, nem szabad megfeledkezni arról, hogy képességet fejleszteni tárgyi tudás nélkül bizony nem lehet. És nem ártana ezeket a tankönyvkéziratokat az iskolákban azokból majd tanítani kényszerülő gyakorló tanárokkal előre lektoráltatni.

– *Kányádi Sándort parafrázálva elmondhatjuk, hogy 2010-ben Noé kontingensének utolsó bárkája, a Romániai magyar irodalmi lexikon V/2. kötete is elkészült, az Ön főszerkesztősége alatt. Az RMIL kálváriája önmagában is megérne egy monográfiát. En itt most csupán egy kérdésre szorítkozhatok a több ezer oldalas, előkészítési fázisait tekintve 1968 óta készülő, 1980-tól 2010-ig megjelenő lexikon kapcsán. Hozna egy-két példát arra, hogy mely szócikkek szenvedtek drasztikus húzást a kommunizmusban, és esetleg milyen nyelvi stratégiákat, utalószavakat használtak Önök szerkesztőként, szócikkíróként, hogy mégis jelezzenek bizonyos – kimaradásra ítélt – személyeket, eseményeket, jelenségeket?*

– Tényleg nincs hely itt arra, hogy a *Romániai magyar irodalmi lexikon* egész történetét felidézsem. De azért a lényegét megpróbálom összefoglalni. A lexikon egész koncepcióját annak idején Balogh Edgár és Venczel József alakította ki. A Venczel által kidolgozott szócikkjegyzék már azt a törekvést tükrözte, hogy az 1918 utáni hazai magyar írásbeliség egész tényanyagát felölelje. Nem sokkal azelőtt zajlott le egy széles körű irodalomcentrizmus-vita, amely egyértelművé tette, hogy egy nemzeti kisebbség szellemi élete nem lehet teljes az anyanyelvű természet-, társadalom- és műszaki tudományok nélkül, amelyeknek művelői az 1940-es évek végétől szinte kizárólag a román nyelvű szakkiadványokban, folyóiratokban való közlésre voltak szorítva. Venczel József címszójegyzéke nyilván ezeket a szerzőket (és fórumokat) is beemelte a leendő lexikonba. Voltak azonban bizonyos korlátok: csak visszautalás-szerűen lehetett szó a lexikonban az irodalmi jelenségek és írói életpályák 1918 előttre visszanyúló szakaszáról, mert hát, ugye, a romániai magyar irodalom 1918 után kezdődik, és ki voltak zárva a kizárólag egyházi szerzők, a kimondottan egyházi kiadványok, folyóiratok is. Ugyancsak főbiás volt a főhatóság a

kisebbségi kérdéssel foglalkozó szerzőkre. Emiatt csak alapos húzások árán maradhattak benne a lexikonban az olyan szerzők, mint például az 1. kötetben Balogh Arthur és Balogh István. Teljes törlésre ítéltetett Balázs András és Balázs Endre, akik az 1920-as évek romániai magyar iskolahálózatának helyzetét tárták akkoriban a nyilvánosság elé. Az indulás pontos dátumát tanúsítja az első szerkesztőbizottsági megbeszélésre szétküldött meghívó: 1968. november 30. Engem is bevontak a szócikkírás munkájába – Réthy Andorral együtt a sajtószócikkeket kellett előkészítenünk –, amikor azonban az 1. (A–F) kötet kézírata összeállt, én már a Kriterion szerkesztője voltam, és én lettem ennek a kötetnek a kiadói szerkesztője is. A feljegyzéseim szerint az általunk nyomdakésznek tekintett kézirat az ügymenetnek megfelelően 1974 márciusában ment fel Bukarestbe, ott a kollégák ellenőrző olvasása után eljutott a Kiadói Főigazgatóság illetékeseihez, azok pedig kiadták a maguk külső lektorainak. Éveken át csend volt körülötte. Domokos Géza érdeklődéseire, sürgetéseire semmi választ nem kapott. Végül 1981-ben megjött az is. És kiderült, hogy valamelyik, a román kultúra felsőbbrendűségére éberrel vigyázó lektor kiszámolta, ha már az A–F

Dávid Gyula Mádl Ferencsel

betűs szócikkek is egy közel 1000 oldalas kötetet tesznek ki, mekkora lesz az egész lexikon. És kisütötték, hogy mi ezzel a terjedelemmel tulajdonképpen a magyar kultúrfölényt akarjuk bizonyítani, hiszen ez a lexikon így a Román Akadémia keretében készülő román irodalmi lexikonnál is terjedelmesebb lesz. Pedig hát, ugye, a mi lélekszámunk Romániában a 10%-ot is alig éri el. És megindult – egyelőre a főigazgatóság gépezetén belül – a „fölsöleges”, „túlméretezett” szócikkek kiszűrése. Aztán amikor készen volt a bűnlajstrom, engem, mint a kötet szerkesztőjét, 1981 augusztusában felhívtak Bukarestbe, leültettek a főigazgatóságon az illetékes elvtársnővel, és az inkriminált szócikkeket egyenként sorra véve, kikínóztuk a kéziratnak azt a változatát, amelyre rátették a pecsétet. Az ellenőrzésnek azonban ezzel még nem volt vége, mert miután a kötet a nagyváradi nyomdában munkába került, egymás után küldték le Bukarestből a főigazgatóság embereit, akik újabb, nem kívánatos mondatokat, bekezdéseket bogarásztak ki a már tördelt korrektúrából. Végül 1981. december 16-án megkaptuk a végleges pecsétet.

– *Kíváncsi volnék az eredeti, cenzúrázatlan szövegváltozatokra. Filológus-detektíveknek kincsesbánya lehetne.*

– Van egy jó hírem. Bennem dolgozott a kisördög, és már a bukaresti tárgyalás után félretettem magamnak egy kéziratpéldányt az eredeti változathoz, megjelölve a megcsonkított szövegrészeket, s ugyanezt elkövettem a nagyváradi korrektúrára esett utólagos szövegmódosításokkal is. Sok egyéb félretett anyagom mellett ez a kéziratpéldány is túlélte Ceaușescut, s amikor az Országos Széchényi Könyvtár jóvoltából a lexikon digitalizálására sor került, abban a változatban, megfelelő jelzésekkel, mind sikerült visszaállítani a különböző fázisokban töröltetett szövegrészeket. Az első kötet kivételes sajtó- és közönségvisszhangja fellelkesítette a munkatársakat, és a 2. (F–Ke) kötet kézírata készen is volt 1983-ra. Akkorra azonban már oly mértékben merevedett meg a cenzúra, hogy nem akartuk a kéziratot még az eddiginél is kötözködőbb főigazgatósági olvasásnak alávetni. A szekrényben maradt, és az események (Kós Károly centenáriuma letiltása, ami nevének teljes törlésével járt együtt) igazolták a kiadó döntését. Amikor aztán – sok más leállított vagy teljesen esélytelen kézirat között – az 1989-es változást követően ezt is elővehettük, az a döntés született, hogy nem kezdjük el kiegészítgetni-bővítgetni a kéziratot, hanem úgy

adjuk ki, ahogyan 1983-ban megjelenhetett volna. Balogh Edgár még aktívan részt vett az 1994-ben, szintén a Kritérionnál megjelent 3. (Kh-M) kötet munkálataiban is, de már reám ruházta a főszerkesztői tisztet és a lexikon tető alá hozásának feladatát. A 4. (N-R) és a kétkötetesre duzzadt 5. (S-Sz - T-Zs) kötetek már az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel közös emblémával jelentek meg, a megvalósításukhoz szükséges anyagiak kiutalása és elszámolása ugyanis rajtuk keresztül történt. Persze ezekhez új törzsmunkatársi gárdát kellett toborozni, fiatalokból, akikkel - s a szintén kibővítésre szoruló főmunkatársi gárda önzetlen hozzájárulásával - végül 2010-re sikerült abszolválni a 42 évvel korábban elindított vállalkozást. Szomorú, hogy a zárópublikálást sokan már nem érhették meg: az öt kötetben Balogh Edgár és Venczel József mellett még három szerkesztőbizottsági tag: Jordáky Lajos, Kacsó Sándor és Sóni Pál, négy szakszerkesztő, továbbá huszonnyolc helyi szerkesztő és szócikkszerző neve olvasható fekete keretben... A befejezés után rögtön felvetődött a „hogyan tovább?” kérdése, főképp a kiegészítéseké. Az egymást követő kötetek szerkesztése során ugyanis különböző időpontokban zárult le az anyaggyűjtés: az 1. kötet 1980-ban, a 2. kötet 1983-ban, a 3. kötet 1993-ban, a 4. kötet 2001-ben jelent meg, s ezek anyagát is jó lett volna a 2010-es szintre hozni. Akkor azonban erre sem idő, sem pénz, sem ember nem volt. Azóta ez a munka beindult, és Szabó Zsolt irányításával, teljesen új munkatársakkal folyik.

- *Utolsó kérdésem a perspektívajáték jegyében a „könyves madarakhoz” kapcsolódik, és vissza is tér az '56 utáni eseményekhez. Nem tud róla véletlenül, hogy Páskándi Géza betiltott és bezúzott Piros madár, illetőleg Kányádi Sándor hasonló sorsra jutott Sirálytánc című köteteinek néhány eredeti példányra fennmaradt volna?*

- Páskándi Géza a kész kötetét még letartóztatása előtt megkapta, többeknek dedikálta is. Egy példányt utólag nekem is sikerült belőle szerezni. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár kötelespéldány-raktárából azonban hiányzik - egy, az 1980-as évek elején elrendelt, szerzőkre és címekre menő selejtezés során tűnhetett el. Kányádi kötete szintén eljutott a szerző kezébe. Ez viszont megtalálható a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kötetespéldány-raktárában, a 2444-1958. szám alatt.